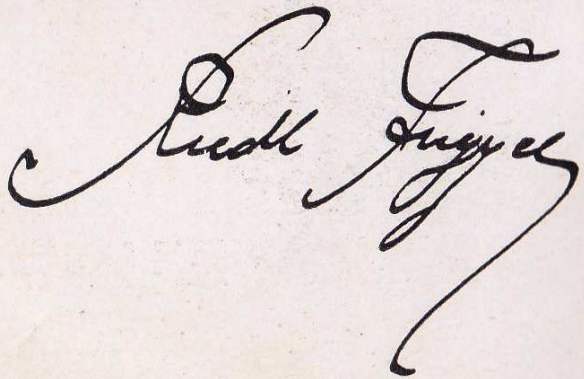

MAGYAR IRODALMI RITKASÁGOK
SZERKESZTI VAJTHÓ LÁSZLÓ
XXVI. SZÁM.

RIEDL FRIGYES:

MADÁCH

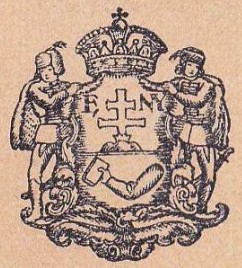

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

TARTALOMJEGYZÉK.

Lap

1. Haltenberger Mihály dr.: Előszó 3
2. Hanvai Ilona dr.: Tájékoztató 5
3. Feltóthy Anna dr.: Riedl Frigyesről 7
4. Riedl Frigyes: Madách 13
   - Bevezetés 15
   - A filozófiai dráma 17
   - Madách előfutárjai 17
   - Madách élete 24
   - Madách belvilága 36
   - Az ember tragédiája 44
     - A mű fogadtatása. Korabeli kritikák 44
     - Hegel hatása 48
     - A mű tartalma 49
     - A mű forrásai 50
     - A mű mintái 58
     - A mű szerkezete 66
     - A mű főeszméje 68
     - A mű belső szerkezete. A nő szerepe 87
     - Ádám tipikus és egyéni jelleme 99
     - Plató szerepeltetése 100
     - Összefoglalás 101
     - A mű nyelve 102
     - A mű terjesztése 102
   - Tündérálom 103
   - A civilizátor 104
     - Mennyiben aristophanesi komédia a Civilizátor? 104
   - Mózes 109
     - Mi e drámában a magyar vonatkozás? 110
     - A mű tartalma 111
   - Madách többi művei 120
5. Vezérszavak 123
6. Kozocsa Sándor dr.: Riedl-bibliográfia 125

E L Ő S Z Ó.

A budapesti községi Ráskai Lea leánylíceum önképzőköre lelkesedéssel vesz részt a Magyar Irodalmi Ritkaságok munkájában. Riedl Frigyesnek, egyik legkiválóbb esztétikusunknak és irodalomtörténetírónknak kiadatlan egyetemi előadásaiból már megjelent három fejezet a sorozatban, mi örömmel folytatjuk a nemes vállalkozást. Riedl, mint ismeretes, nem engedte meg, hogy a XIX. század irodalmáról tartott előadásait kőnyomatos alakban sokszorosítsák. Azt hisszük, e tilalmon, Riedl halála után nem esik sérelem. Hanvai Ilona dr., aki e művet sajtó alá rendezte, hűséges hallgatója volt Riedlnek s a Riedl-tanítványok ma is rajongással őrzik mesterük minden gondolatát. Az olvasó tehát a tanítványi ragaszkodás cselekedetét lássa e tanulmány kiadásában; ne befejezett művet keressen benne, hanem csak kéziratnak tekintse, melyet a hála és kegyelet minél több szép lélekhez szeretne eljuttatni. Madách talán sohasem volt annyira időszerű, mint éppen ma. *Az ember tragédiájá*ból megtanulhatja a trianoni Magyarország, hogy önbizalmunkat elveszítenünk, csüggednünk nem szabad. Madách igéi öntsenek belénk hitet, erőt hivatásunk teljesítésében.

Riedl Frigyes szellemének hódolunk, mikor önképzőkörünket róla nevezzük el.

Budapesten, 1933 május havában.

Dr. Haltenberger Mihály,
egyetemi rk. tanár, igazgató.

A RIEDL FRIGYES-ÖNKÉPZŐKÖR TAGJAINAK NÉVSORA:

VIII. osztály: Ádám Borbála, Bartonek Teréz, Balogh Irma, Benedek Anna, Bodóczy Ilona, Ernuszt Janka, Fendrik Margit, Förhécz Anna, Freund Lívia, Fülöp Klára, Gold Ibolya, Haas Éva, Haber Magdolna, Heinrich Beatrix, Káldi Angéla, Kovács Lilla, Lányi Magda, Magyar Ella, Magyar Erzsébet, Magyar Margit, Margittai Zsófia, Nagy Ilona, Nyíry Erzsébet, Porgesz Sára, Pót Mária, Rónai Éva, Rónai Katalin, Roth Anna, Schemsch Erzsébet, Schwarz Anna, Stern Erzsébet, Szabó Anikó, Szabó Sára, Szél Anna, Thuróczy Erzsébet, Vajda Éva, Zeisel Kornélia.

VII. osztály: Aczél Vera, Astuto Flaminia, Csajághy Margit, Erényi Edit, Fülöp Erzsébet, Gergely Klára, Görög Erzsébet, Grosman Edit, Győri Klára, Kelemen Zsuzsa, Milkó Zsuzsa, Pásztor Enikő, Porgesz Júlia, Propper Ilona, Reich Zsuzsa, Ribáry Edit, Somló Edit, Szirmai Georgina, Takács Éva, Varga Ilona, Walter Stefánia, Zelenka Gabriella.

VI. osztály: Aczél Hedvig, Bartha Ágnes, Bokor Magda, Brichta Klára, Deutsch Klára, Égeni Lenke, Gál Irén, György Zsuzsa, Hollán Vera, Jaulusz Alexandra, László Katalin, Lendvay Anna, Mátray Mária, Mohr Hedvig, Kennedy Alice, Puszta Sarolta, Rahmer Lenke, Ranschburg Margit, Róna Irén, Samet Anna, Sarkadi Nagy Jozefa, Siska Margit, Sternberg Magda, Szabados Livia, Szende Emma, Szilágyi Vera, Szilvássy Mária, Vajda Júlia, Weinek Piroska, Zilzer Magda.

V. osztály: Bátor Ilona, Beermann Anikó, Bodnár Magda, Csillag Mária, Damó Piroska, Erdélyi Magda, Fleiner Margit, Gerő Éva, Gutmann Magda, Heimler Vera, Hüvös Vera, Kocher Klára, Lajta Erika, Lakner Marion, Lendvay Judit, Lippay Judit, Mándy Stefánia, Mészáros Melinda, Nagy Éva, Nagy Júlia, Neuwirth Andrea, Perényi Katalin, Placht Józsa, Pungor Irén, Rácz Erzsébet, Répás Mária, Róka Magda, Schmalzer Margit, Schreiber Éva, Sőre Mária, Stern Ildikó, Szentléleky Mészáros Márta, Tar Ilonka, Tauber Zsuzsa, Uj Mária, Vári Ibolya, Velledits Livia, Vida Marianne.

TÁJÉKOZTATÓ.

Riedl Frigyes az 1911/12. tanév II. felében tartott Madách Imréről előadást. Kiadásunk alapjául *Grexa Gyula* dr., állami reálgimnáziumi tanár Riedl által sajátkezűleg szignált kitűnő jegyzete szolgált, amiért — s számos hasznos útmutatásáért — ez úton is hálás köszönetet mondunk. A szöveget, hogy hitelességéről meggyőződjünk, a magamén kívül *Geleji Gézáné Jaulusz Ilona* dr., székesfővárosi felső kereskedelmi tanárnak, továbbá *Koch Lajos*nak ugyancsak Riedl által szignált jegyzetével is egybevetettem. Az utóbbit, valamint Riedl autogrammját *Bartoniek Emma* dr., a Nemzeti Múzeum könyvtárosa, bocsátotta rendelkezésünkre. Riedl fényképét (*R. Hoffmann Mária* dr. felvétele) *Mika Klára* és *Anna* leánylíceumi tanárok szívességéből közöltük. A Riedl-bibliografiát *Kozocsa Sándor* dr., a Nemzeti Múzeum könyvtárosa, volt szíves összeállítani. Fogadják mindannyian őszinte köszönetünket. A szöveget *Margittai Zsófia* VIII. oszt. tanuló másolta; az önképzőkör tagjai a szövegmegállapítás, revideálás és a korrektúra munkájában vettek részt.

Újból hangsúlyozzuk, hogy Riedl e művének hallgató-, nem pedig olvasóközönsége volt. Ezért

nem kívántunk simítani, változtatni helyenként talán „pongyola“ és kissé németes, sokszor ideges stílusán. „Meglátszik rajta az izgalom heve, amely mindig elfogja, ha egy-egy igazság megnyilatkozik előtte.“[1] Hasson szabad előadása a maga fesztelen közvetlenségével, elevenségével, egyéni zamatával. Érezzük meg a nyomtatott betűn keresztül is az előszó ihletett erejét, Riedl szívének lüktetését, érdekes írói egyéniségének sajátos varázsát.

Hanvai Ilona dr.

[1] Sikabonyi előszava Riedl *Petőfi*jéhez. Bpest, 1923. 15. l.

RIEDL FRIGYESRŐL.

1856 szeptember 12-én született Ladoméron (Bars megye). Apja Riedl Szende, anyja Szumrák Júlia. Középiskolai, egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, tanári oklevelet szerzett, majd két évig Berlinben, Párizsban, Bécsben tanult. Egy ideig a budapesti IV. ker. községi főreáliskolában tanárkodott, majd a budapesti Pázmány Péter-Tudományegyetem professzora lett. Tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának, Szent István-Akadémiának, Kisfaludy-Társaságnak. — Élete nagy részét forrón szeretett édesanyja mellett töltötte, családot nem alapított. Budapesten, 1921 augusztus 7-én halt meg.

Riedl Frigyes 1881-ben kezdte meg tanári működését a belvárosi főreáliskolában. A szó legnemesebb értelmében tanár volt, aki „azon dolgozik, hogy magát fölöslegessé tegye, de mennyi munka, mennyi fáradozás árán!“*) Ha magas, karcsú, finom alakja megjelent a tanteremben, úgy érezték a tanulók, hogy kisütött a napsugár. Jókedvvel lépett tanítványai közé. Nagy fegyelmet tartott, de nem szigorúságával, hanem úri fellépésével, finomságával és szeretetreméltó modorával. Ritkán ült a tanári asztalhoz, gyakrabban az ablak mellett levő első pad elé, legtöbbször azonban a padok közt

*) L. Riedl előszavát a IV. ker. főreálisk. félszázados évfordulójára kiadott Emlékkönyvben. Bpest, Székesfőv. Házinyomda, 1905. 8. l.

sétált. Célja nem pusztán az ismeretközlés volt; arra törekedett, hogy az irodalmi példákkal, olvasmányokkal növendékei erkölcsi és szépérzékét fejlessze. Különös szeretettel fordult az arra érdemes szegénysorsú tanulók felé, egész lelkével pártolta, anyagilag támogatta őket. Tanítványai imádták, mint második édesapjukat. A harmincéves találkozó alkalmával sokan elzarándokoltak sírjához s ott megható beszédben tettek bizonyságot arról, hogy az ifjúkorukban Riedltől kapott tanítások ma is élénken élnek lelkükben.[1]

1904-ben meghívták Gyulai Pál évek óta megüresedett tanszékére. A dicsőséget sohasem áhítozó, rendkívül szerény Riedlt meglepte ez a kitüntetés. Töprengés, kételkedés vett erőt rajta: vajjon meg fog-e felelni a magasztos hivatásnak. Pedig nem volt rá oka. Riedl az egyetemi katedrán is „tanár" maradt. Közvetlensége, szeretetreméltósága előadásaiban még jobban érvényesült, mint könyveiben. „Szeretném, ha ezeket az órákat úgy tekintenék, mint közös szellemi munkát", jegyezte fel bemutatkozó szavait első előadásán egyik tanítványa.[2] Előadásait sohasem írta le rendszeresen, csak apró színes cédulákra vetett jegyzeteket használt. Évek folyamán feltárta a magyar irodalom egész történetét; végigvezette hallgatóit a hún mondák világától kezdve a középkor legendáin s a széphistóriákon keresztül a legújabb korig. Minden kor tárgyalásához lelkiismeretes forrástanulmányokat végzett; nem egyszer megtörtént, hogy későn jutott

[1] L. Hofbauer Aladár ünnepi beszédét Riedl sírjánál. (Riedl Frigyes középiskolai tanítása Kazinczy Ferencről. Budapest, 1931. 5. l.)

[2] Király György: Riedl Frigyes. Nyugat, 1921.

egy-egy forráshoz, a hajnal még íróasztalánál találta s onnan sietett az egyetemre, hogy szellemének dús kincsét tanítványai közé szórja. Ő volt az első, aki a jelenkor irodalmát ismertette az egyetemen. Herczeg, Pekár, Ambrus és sok más, még akkor élő író mellett ő méltatta először Ady Endre és a nyugatosok költészetét. Megküzdött mindazokkal a nehézségekkel, melyekkel a jelenkor íróinak ismertetése jár s alapos tanulmánnyal, higgadt ítéletével, meleg szeretetével nem egy mai író helyes értékelésének ő vetette meg az alapját. Nem csoda, ha ez is vonzotta a hallgatókat. A ő óráin kicsinynek bizonyult a nagy terem; nemcsak magyarszakos tanárjelöltekkel telt meg, nagy számmal akadtak lelkes hallgatói más szakon levő bölcsészek, medikusok, jogászok közül is, sőt a közélet nem egy kiváló alakja is felkereste óráit. Előadása mindenkit magával ragadott. Arca kigyúlt; lelkes szeme, „amelyet Péterfy oly nagyon szeretett",[3] mélyen kék tűzben égett s a messze távol ködében látszott elmerengeni, kémlelni, — kifürkészni a mások számára láthatatlant, homályba veszőt. Bár hangja nem volt erős, hanem kissé fénytelen, tompa, rekedtes, beszéde csak úgy sziporkázott a szellemes és ötletes megjegyzésektől. „Mondatai finomak, csillogók, mint a görög szobrok márványvonalai."[4] Előadása sohasem fárasztott, mindig világos, elmés és szemléletes volt; helyenkint klaszszikus tömörségével szinte a lélekbe markolt. Így váltak az órák a szavak élményszerű erejénél fogva minden hallgatója számára feledhetetlenné. Aki hallgatta, oly kincset gyüjthetett, mely elkísérheti

[3] R. Hoffmann Mária. Riedl Frigyesről. Studium, 1923. 35. l.

[4] Brisits Frigyes: Riedl Frigyes. Élet, 1921.

egész tanári pályáján. „A magyar irodalom még harminc esztendeig édes lesz a középiskolában, amíg egy Riedl-tanítvány sétál a padok közt."[5]

A szemináriumi órákon, szűkebbkörű hallgatóság előtt, még kedvesebb, közvetlenebb volt Riedl. Rajongtak érte, mert emberszámba vette tanítványait. „Leereszkedett hozzájuk, anélkül, hogy mozdulatát leereszkedésnek érezhették volna."[6] Ezeken az órákon a legkülönbözőbb irodalmi, esztétikai, filozófiai témák kerültek szóba, itt vetette fel először a kuruc-balladák hitelességének kérdését is. Tanítványainak, barátainak egész serege kereste fel gyakran a lakásán is s az itt folytatott tudományos viták egészen felderítették. „Ha azt hallotta, hogy valaki dolgozik valamin, ideges nyugtalansággal sietett könyvvel, tanáccsal, ideával s mindennemű segédeszközzel szolgálatára. Minden munkának alázatos, de lelkes kőmívese volt. Egy apró cikk — nem több — és Riedl kiteregette egész könyvtárát az asztalra, padlóra, díványra. Nem tudott *elég* hasznos és *elég* szíves lenni. Sok zsugori társa megtanulhatta volna tőle, hogy a szellem ajándéka is csak olyan, mint a szív melege. Minél többet osztanak szét belőle, annál gazdagabb a termése."[7]

Ámbár látta, hogy mindenfelől szeretet veszi körül, nem bírta volna elviselni, hogy valaha is ünnepeljék vagy róla írjanak. Mikor tanítványai 1916-ban, hatvanéves korában a szokásos emlékalbummal akarták meglepni, minden rábeszélőképességét elővette, hivatkozott a szomorú háborús időkre, csakhogy az ünneplés elmaradjon.

[5] Benedek Marcell: Riedl Frigyes. Magyar Helikon, 1921.
[6] Hoffmann Mária id. h. 75. l.
[7] R. Hoffmann Mária id. h. 21. l.

Elgondolhatjuk, hogy erre a mélyenérző, európai és magyar műveltségű, érzékeny lélekre milyen hatást tett a világháború. Rajongott Itália természeti és művészi szépségeiért, többször bejárta a dalmát szigeteket, Rómát, Firenzét, Nápolyt és Sziciliát. A békevilágban sokszor foglalkozott azzal a gondolattal, hogy ha nyugalomba megy, egy kis olasz városban telepszik le s itt fejezi be félbenhagyott munkáit. Vonzották őt a német városok is: Berlin, Drezda, München, Nürnberg múzeumaiban örömmel töltötte el Németország nagy művészi fejlettsége. Hazánk festői vidékei közül legtöbbször és legszívesebben a Magas-Tátrában időzött, itt teste-lelke valósággal megpihent. Budapesten a Margit-szigetet szerette legjobban. Sokszor sétált a romok között, elüldögélt a tölgyek alatt, mint egykor a vele rokonlelkű Arany János.

A kommunizmus idejének minden fizikai és lelki gyötrelmét átszenvedte. 1921 januárjában nagy csapás érte Riedlt: meghalt szerető édesanyja, a kiválóan házias, derék magyar nagyasszony. Mikor a hideg januári délutánon édesanyját kikísérte a temetőbe, már ő is nagybeteg volt. Ettől kezdve élete lassú haldoklás volt. Nemsokára ágynak esett, mellhártya- és tüdőgyulladást kapott s az orvosok hiába próbálták életét megmenteni, a tudomány nem segíthetett rajta; Riedl Frigyes augusztus 7-én az egyik fővárosi klinikán örökre elpihent. Utolsó kívánsága az volt, hogy sírjára ezt a pár szót írják:

„ASYLUM MEUM AETERNITAS."
(Az örökkévalóság az én menedékem.)

Feltóthy Anna dr.,
a Riedl Frigyes Önképzőkör
vezetőtanára.

RIEDL FRIGYES:

MADÁCH

Bevezetés.

Az 1848/49-i szabadságharc a magyar irodalom nagy vízválasztója. Miért? Mert ekkor megváltozik az ország és a költészet hangulata. 1848 előtt az optimizmus korát éljük. Nagy célok lebegnek a nemzet előtt. A lázas nemzeti exaltáció kora ez. 1849 után az irodalom pesszimisztikus. Mi a nagy érdeme e korszaknak 1849-től 1867-ig? E kor érdeme Arany János. Arany János költészetén kívül fontos e korszak irodalmunk evolúciójára nézve azért is, mert e korban fejlődik ki prózánk. A próza most sokkal fontosabb, mint száz évvel azelőtt volt. Miért? Mert a prózának most nagyobb irodalmi jelentősége van, mint volt régen. A próza fejlődésének oka a regény felvirágzása; ez jóformán felfalja a többi műfajt mind. A század második felében ír az elbeszélő, könnyű, kellemes próza, behízelgő előadás nagy mestere: Jókai Mór. De nemcsak a regény fejleszti a prózát, hanem a tudomány is. Nagyban fellendül e korban a tudományos próza is. Fellendíti Greguss Ágost, Salamon Ferenc, Gyulai Pál. E kor a folyóiratok, újságok kora is; korlátlan hatalommá fejlődik a sajtó.

A legkedveltebb műfaj a regény. Miért? Ez a társadalom alakulásában leli magyarázatát. Mikor Homérosz énekelte műveit, publikuma még nem tudott olvasni, ezért a költői forma, a metrum, a ritmus, az ének fontosabb volt, mint ma, midőn olvasóközönsége és nem hallgatóközönsége van a költőnek (a ritmus tudniillik megkönnyí-

tette a vers megjegyzését). Ma, mikor már tudunk olvasni, a forma háttérbe szorult s a tartalom lett a fontos.

A kor másik fontos jelensége a pesszimizmus mellett a realisztikus irány haladása, fejlődése, erősödése. Mi a realisztikus irány? A realizmus a költészet azon iránya, amely a köznapi életből minél több részletet akar bevinni a költészetbe. Az egész életet akarjuk adni, a kellemetlent, a visszataszítót is. Ez az irány általános egész Európában. Miért? Azért, mert a XIX. század emberénél nagyon ki van fejlődve a megfigyelő szellem. Ennek kettős oka van: 1. Gazdagabb lett lelki életünk, s ennek több és több részlete iránt érdeklődünk. Ez magyarázza a modern embernek a pszichológiai részlet iránt való érzékét. Ezért hódít a realizmus. 2. A XIX. század folyamán bámulatosan fellendültek a természettudományok és a technika, s ez fejlesztette bennünk a megfigyelőképességet. A regény is azért lett kedvelt műfaj, mert az élet minden részletét elénk tárja.

E kor íróinak tárgyalásánál nagy nehézségekkel kell megküzdenünk. Jórészt kortársaink voltak s kortársakról nehéz tudományosan írni, mert nem ismerjük pontosan életrajzukat, levelezésük sincs kiadva s mindenképen diszkrécióval kell élnünk, mert az illető írónak családja, rokonai vannak. Nálunk, Magyarországon, úgyszólván Budapest az egyetlen irodalmi központ s így itt nehéz írni s bírálni, mert író és kritikus együtt él. Csupán egy tekintetben könnyebb az újabb irodalommal foglalkozni. Több kritikát írtak a modern, mint a régi írókról.

A magyar irodalomnak kettős jelentősége van e korban: 1. Az irodalom az emberi lélek tükre, expresszív, jellemző korára. 2. Ideális tendenciája van, az ideálok kultusza. Fontos ez különösen ma, mikor a demokrácia révén hanyatlik a tekintély, az auktoritás szelleme. Ma a katonának, papnak, bírónak állása révén nincs olyan tekintélye, mint volt régen. A kritika megdönti az ideálokat. Fejlesszük a magyar lelkiismeretet, hogyha el is apad az auktoritás, el ne halványuljanak az ideálok, a nemzeti ideálok. Ne engedjük, hogy háttérbe szorítsa azokat az újkor mindenható istensége: a pénz. Ez bár nagyon szükséges és fontos faktor, de nem pótolja, nem is pótolhatja soha az élet ideális javait. Az ifjúságnak szívébe kell fogadnia a nemzeti és társadalmi ideálokat, mert az ifjúságé a jövő.

A filozófiai dráma.

E kor fontos drámai jelensége a *filozófiai dráma.* Ezt *egy* remekmű képviseli: *Madách Imre Ember tragédiája.* A magyar irodalomban nincs arra példa, hogy az emberiség célját, sorsát ilyen terjedelemben tárgyalták volna. A magyar költészet főjellege a magyar faj fenntartásának kultusza. Ebben különbözik a magyar irodalom minden más irodalomtól. Ezzel szemben a nagy humanitárius kérdéseket elhanyagolták. És íme, a XIX. század közepén fellép egy költő, aki drámai költeményében az egész emberiség sorsát tárgyalja.

Madách előfutárai.

Felmerülhet a kérdés: nincs-e a magyar irodalomban előzőleg senki, aki ezt lantjára vette volna? Olyan terjedelemben és alakban, amint Madách foglalkozik az emberiség sorsával, nincs

(a külföldi irodalomban, mint tudjuk, van). De jelesebb költőink foglalkoztak ezzel az eszmével. Írt róla Kölcsey, Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany. Mit írtak?

Kölcsey a *Vanitatum vanitas* című költeményében azt a gondolatot veti fel, hogy van-e valami nagyszerű a világon. Nincsen. Minden hiúság! Az ember élete vanitatum vanitas. Az emberi eseményeknek nincs értékük. Ebben rejlik a Kölcsey-féle pesszimizmus és sztoicizmus, amely azt tanítja, hogy viseljük nyugodtan, rezignációval a sors mostohaságát.

Berzsenyi elkeseredéssel nézi a magyar nép sorsát. *A magyarokhoz* című ódájában azt állítja, hogy a világtörténelemben váltakozva virulnak fel országok, nemzetek, azután elpusztulnak s más lép helyükbe. Ez a törvényszerűség minden népnél bekövetkezik. Minden nép életében van fejlődés, virágzás s aláhanyatlás. „Forgó viszontság járma alatt nyögünk!"

Felforgat a nagy századok érckeze
Mindent, ledőlt már a nemes Ilion,
A büszke Karthago hatalma,
Róma s erős Babylon leomlott.

Vörösmarty a *Gondolatok a könyvtárban* című költeményében veti fel ezt az eszmét. A költemény gondolatmenete a következő: A költő a könyvtárban van. Elmélkedik s látja, hogy a könyv anyaga és tartalma közt ellentét van. Miből készül a papír? Rongyból. És ki nyűtte el a rongyot? Íme egy könyv, mely az erényt magasztalja, s papírja valaha egy zsivány ruhája volt. Amott egy vastag törvénykönyv és hamis bírák ruhájából készült. A tudományos könyv egy őrült

rongyaiból lett. És így tovább. Használt-e a könyv az emberiségnek? Nem. Eddig is sok volt az ellentét a szegények és gazdagok, jók és gonoszok, elnyomók és elnyomottak közt. De a könyv, ahelyett, hogy ezt megszüntette volna, még egy új ellentéttel tetézte: ellentétet teremtett a műveltek és a műveletlenek között. Eldobjuk-e ezért? Nem! Mert a könyvben rejlik az emberiség jövője. Mert a könyv feladata, hogy az emberi méltóságot, testvériséget, az emberiség szolidaritását előkészítse.

És mégis-mégis fáradozni kell.
Egy újabb szellem kezd felküzdeni,
Egy új irány tör át a lelkeken:
A nyers fajokba tisztább érzeményt
S gyümölcsözőbb eszméket oltani,
Hogy végre egymást szívben átkarolják,
S uralkodjék igazság, szeretet.
Hogy a legalsó pór is kunyhajában
Mondhassa bizton: Nem vagyok magam!
Testvérim vannak, számos milliók;
Én védem őket, ők megvédnek engem.
Nem félek tőled, sors, bármit akarsz.

Tehát a humanitás az ember fejlődésének a célja. Ezért nem szabad csüggednünk, hanem küzdenünk kell a célért.

Mi dolgunk a világon? küzdeni
Erőnk szerint a legnemesbekért.
Előttünk egy nemzetnek sorsa áll.
Ha azt kivíttuk a mély süllyedésből
S a szellemharcok tiszta sugaránál
Olyan magasra tettük, mint lehet,
Mondhatjuk, térvén őseink porához:
Köszönjük, élet! áldomásidat,
Ez jó mulatság, férfimunka volt!

Tehát küzdeni kell az emberiség tökéletesítéséért. Az emberiség célja a küzdelem. Ez oly eszme, amely éppen nem áll távol Madách művének főeszméjétől.

Petőfi is érinti e gondolatot. Az ő felfogását *Az apostol*ból ismerjük meg. Szilveszter olvassa a világtörténetet. Mit olvas ki belőle? A következőket mondja:

A szőlőszem kicsiny gyümölcs,
Egy nyár kell hozzá mégis, hogy megérjék.
A föld is egy gyümölcs, egy nagy gyümölcs,
S ha a kis szőlőszemnek egy nyár
Kell, hány nem kell e nagy gyümölcsnek,
Amíg megérik? ez belékerül
Évezredek vagy tán évmilljomokba,
De bizonyára meg fog érni egykor,
És azután az emberek belőle
Világ végéig lakomázni fognak.
A szőlő a napsugaraktul érik;
Míg édes lett, hány napsugár
Lehelte rája élte melegét,
Hány százezer, hány milljom napsugár?...
A földet is sugárok érlelik, de
Ezek nem nap sugárai, hanem
Az embereknek lelkei.
Minden nagy lélek egy ilyen sugár, de
Csak a nagy lélek, s ez ritkán terem;
Hogyan kívánhatnók tehát, hogy
A föld hamar megérjék?...
Érzem, hogy én is egy sugár vagyok,
Amely segíti a földet megérni.
Csak egy nap tart a sugár élete,
Tudom, hogy amidőn megérkezik
A nagy szüret,
Akkorra én már rég lementem,
S parányi művemnek nyoma
Elvész az óriási munka közt,
De életemnek a tudat erőt ad,

Halálomnak pedig megnyúgovást.
Hogy én is, én is egy sugár vagyok! —
Munkára hát,
Föl a munkára, lelkem!
Ne légyen egy nap, egy perc elveszítve.
Nagy a föladat, az
Idő röpül, s az
Élet rövid. —
Mi célja a világnak?
Boldogság! s erre eszköz? a szabadság!

Ez Petőfi történetfilozófiája.

Különben Petőfi ezenkívül még másutt is foglalkozik e gondolattal. Egy sötét órájában ezeket írja:

„Mi úgy vagyunk, mint a fa, amely csirázik és elvirít; mint a hullám, amely dagad és elsimul; mint a vándor, ki hegyre hág s onnan újra a völgybe ballag. És ez így megy mindörökké, föl és alá, föl és alá..."

Ez ellenkezik *Az apostol* felfogásával, ez sokkal pesszimistább. *Az ember* című költeményében a világ végével is foglalkozik. E versben az embert kevélységéért gúnyolja:

Dicsőséged, neved maradjon! hol?
A nép is elvész, melyhez tartozol.
Az ország, melyben most él nemzeted,
Tenger volt egykor, s újra az lehet,
S e föld is semmiségbe oszlik el.
Kevély ember, miben kevélykedel?

Arany is foglalkozik e tárggyal a *Gondolatok a békekongresszus felől* című költeményben, melyet az 1850-i frankfurti békekongresszus alkalmával írt. Arany itt elmondja felfogását az örök békéről. Az örök béke lehetetlen, mert mindig lesz

erős, ki a gyengét elnyomja, s lesz gyenge, aki fellázadjon az erős ellen. Ezt a történet bizonyítja.

Mióta és míg a világ,
Nem volt-e, nem leend-e
Erős, ki nyomni mindig kész
S ki elnyomassék, gyenge?
Amazt mikép mérséklitek,
Hogy enyhe légyen lánca?
Mikép ezt, hogy nagyon súlyos
Békóit meg ne rázza?

Egy másik helyen ezt mondja Arany:

Oh, a világ története
Szomorú egy tanulmány!
Mint búborék tűnik fel ott
Nép, nép után kimúlván.
Jaj annak, mely már tündökölt!
Annak közelg halála,
Elsimul a víz tükre és
Új hab tolul reája.

Jaj egy népnek, ha testben elsatnyul, lélekben túlművelődik. Annak el kell vesznie.

Isten egészbe' működik,
Egészre fordít gondot;
Midőn egy nép, mint a kovász
Megérett és... megromlott,
Midőn satnyulva testben és
Lélekben túlmívelve,
Békét ohajt a gyáva test,
Az elcsigázott elme;

Midőn a renyhe társaság
Büzhödt állóvizében
Új bűnök milliárdjai
Vannak keletkezőben;
Midőn a munka és vagyon
Egymástól messzi esnek,

És a tökélyre vitt csalást
Mondhatni rendszeresnek;

Midőn eltűnve a szerény
Családiság zamatja,
A nő erényét... s ami több,
A férj nejét eladja;
Midőn apát öl a fiú,
Rokont öl a rokonság,
S mérsékli bűne tudatát
A *kétes* vér-azonság;

Midőn a gazdag megkövül
És a szegény elfásul...
Egy szóval a polgárodás
Fordul reánk csapásul:
Akkor elétör egy vad nép
Szilaj vére s erénye
És elborít, mint a tenger
Hullámi, vagy fövénye.

Arany itt a római birodalomra gondol. Ott is a túlműveltség után barbárabb, de tisztább erkölcsű nemzedék jött.

Mi a tanulság mindebből? Ez:

Hagyjátok a meddő vitát!
Bölcs Isten az, ki rendel;
Az ember tiszte, hogy legyen
Békében, harcban ember.
Méltó képmása Istennek
S polgára a hazának,
Válassza ott, válassza itt
A jobbik részt magának.

Czakó és Obernyik filozófiai drámái révén a drámai költészet terén sem új a filozófiai irány. Ezek készítik elő Madách megjelenését.

Madách élete.

Madách életéről két jó mű van:

1. Becker Hugó: *Madách életrajza.* Ez a Magyar Szemle 1899-i évfolyamában jelent meg. Ma már nehezen hozzáférhető, mert könyvalakban nem jelent meg újra.

2. Palágyi Menyhért: *Madách élete és művei* (1900).

Mindketten a Madách-család levéltári anyagából dolgoztak.

Madách leveleinek egy részét Palágyi adta ki műve Függelékében, más részét Gyulai Pál, aki 1888-ban rendezte Madách műveit sajtó alá. De ez sem nem teljes, sem nem kritikai kiadás. Ebben van Madáchnak Bérczy Károlytól származó életrajza is. Ezt, mint Madách nekrológját, Bérczy *Madách emlékezete* címen 1866-ban olvasta fel a Kisfaludy-Társaságban. Adatainak pontosságát ma már felülmúlták, de azért fontos, mert baráti vallomásokat tartalmaz.

Morvay Győzőnek is van egy műve: *Adalékok Madách életéhez* (Bpesti VI. főreálisk. 1897/8. ért. és Beöthy Emlékkönyv 1908) s egy másik: *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához* (Nagybánya, 1897). Morvay Győző megjegyzéseket fűz Palágyi életrajzához és sok adatát helyreigazítja.

Ezek a Madách életére vonatkozó legfontosabb munkák.[1]

Madách főbb életrajzi adatai ezek:

1823 jan. 21-én születik Alsósztregován (Nógrád vármegye).

[1] Riedlnek 1911/12. tanév II. félévében tartott egyetemi előadása után jelent meg Voinovich Géza kitűnő monográfiája Madáchról (*Madách és Az ember tragédiája*, Bpest, 1915). Ez közli az egész Madách-irodalmat is.

1834. Apja meghal.

1837. Egyetemi hallgató Pesten.

1840. Megjelenik a *Lantvirágok* című verseskötete, melyet Lónyay Menyhért, a későbbi pénzügyminiszter és finánczseni tizenötéves kis hugához, Etelkához írt.

1842. Patvarista Balassagyarmaton.

1843. Tiszteletbeli aljegyző ugyanott.

1844. Táblabíró.

1845. Nőülveszi Fráter Erzsit.

1852 aug. Elfogják.

1853 márc. Fogoly az Újépületben.

1853 aug. Hazatér.

1854 júl. Elválik nejétől.

1859 febr. Megkezdi *Az ember tragédiáját.*

1860 márc. Befejezi *Az ember tragédiáját.*

1861. Képviselő. *Az ember tragédiája* megjelenik.

1862. A Kisfaludy-Társaság tagjának választja.

1864 okt. 5. Meghal.

Madách főleg két helyen töltötte életét: Alsósztregován, a család régi lakóhelyén, és a család másik birtokán, Csesztvén, ahol házassága hét esztendejét töltötte, mivel anyja ellenezte házasságát s a fiatalasszony sem fért volna meg anyósával. Alsósztregova szép, erdős hegyektől körülvett, kiesen fekvő kis falu Nógrád megyében; kocsin kétórajárás Losonctól. Alig ötszáz tót lakosa van. Legszebb helye az angol park, melyet Madách apja nagyított meg.

A Madách-család Árpád-kori régi familia. Sztregován ma is őrzik a család nemesi levelét, melyet IV. Béla adott ki. Kemény magyar család volt. Említésreméltó a költő nagyapja, Madách Sándor, aki érdemeit nem háborúban szerezte. A bécsi

kormány igen neheztelt rá, mert a Martinovics-féle pörben elvállalta a tizenhárom fővádlott védelmét, amire más ügyvéd nem akart s nem is mert volna vállalkozni. A királyi ügyész szavai szerint ez „annyi volt, mint fejével játszani". Nagy lelki bátorsága örök büszkesége, dicsősége a családnak. Hogy a védelem nem sikerült, csak azon múlt, hogy az ügyész az ítéletet kierőszakolta.

A költő apja, Imre, rendkívül művelt, olvasott ember volt, de melankólikus hajlamú. Kandidálták alispánnak, de megbukott, s ez erősen hatott kedélyére. Anyja, az előkelő Majthényi Anna, nagyon gazdag s energikus nő volt, aki nagy vagyonával helyreállította a Madách-család egykori fényét.

Az ember tragédiáját megelőzte a Madách-család tragédiája. Szörnyű csapások egész sora zúdult reájuk. Miféle csapások?

1. A költő testvére, Pál, nógrádi alispán, derék, tehetséges ember volt, hasonló Imréhez. Kossuth is nagyon szerette s egy misszióval bízta meg. Pál a megbízás teljesítése közben meghűlt, tüdőgyulladást kapott és meghalt.

2. Mária, a költő legkedvesebb nővére, a forradalom alatt borzasztó körülmények közt halt meg. Férjével, akit az osztrák kormány kivégeztetett volna, mert osztrák katona létére a magyarok pártján volt, Törökországba akart menekülni, de útközben az oláhok kezébe kerültek s azok lemészárolták őket.

3. A szabadságharc után a család birtokait lefoglalták.

4. Madách Imre fogságba került. A szabadságharc leverése után Rákóczy János, Kossuth titkára és Pest vármegye jegyzője, aki Kossuthnak is, Madáchnak is rokona volt, a költőhöz menekült. Mint cseh vadászt a csesztvei birtokán levő erdészlakban rejtegette őt Madách Imre. Egy álbarátja följelentette Madáchot s egy éjjel, mikor a költő feleségének éppen felolvasott, zsandárok nyomultak kastélyába. Rákóczynak sikerült megszökni, de őt elhurcolták neje mellől. Előbb Pozsonyba, majd Pestre vitték s az Újépületbe zárták. Midőn szabadon engedték, Pesten internálták. Rendőri felügyelet alatt állott s Pestet nem hagyhatta el. A fogságban azzal is vádolták, hogy guerilla-csapatot akart szervezni. Állítólag az Újépületben meg is botozták. Egy öregember azt mesélte,[2] hogy ő együtt volt elzárva Madáchcsal és emlékezik rá, hogy Madáchot megbotozták. Becker is említi ezt a dolgot, de lehet, hogy ez csak mende-monda. Megtörténhetett, mert hiszen tudjuk, hogy Haynau még hazafias úriasszonyokat is nyilvánosan megkorbácsoltatott (Maderspachné).

5. Madách családi életét feldúlta felesége hűtlensége. Fráter Erzsi mindig pénzért zaklatta férjét (mint Keplert a felesége). Fényüző, könnyelmű asszony volt. Mikor Madách fogságba került, a nő az anyósához fordult pénzért. Ez adott is, de az asszony ezt az összeget sohasem tartotta elégnek és panaszos leveleket írt férjének. A fogságban tudta meg Madách azt is, hogy kis leánya született. Azután mindenféle kósza hírek jutottak Madáchhoz feleségéről. Midőn a költő 1853 augusztusban hazatért, meggyőződött a hírek valódiságáról. Még nyolc-kilenc hónapig élt együtt feleségével, de azután belátta, hogy ez nem mehet így tovább. A válás közvetlen oka az volt, hogy

[2] Riedlnek

Madáchné egyedül ment Losoncra egy táncestélyre. Midőn hazajött, férje azzal fogadta, hogy nem élhetnek többé együtt. Befogatott a kocsiba, felültette az asszonyt, hogy elküldje magától. Mikor az asszony látta, hogy férje komolyan szakítani akar vele, megijedt s kérésre fogta a dolgot. Madách azonban odakiáltott a kocsisnak: „Hajts!“ Mennyi fájdalom, keserűség lehetett ebben az egy szóban összeszorítva!

Elküldte magától a feleségét, de gyermekei nála maradtak. A nő még egy kísérletet tett a kibékülésre s ahhoz fordult, akitől pedig kevés kíméletet, irgalmat várhatott: anyósához. Kétségbeesett, izgatotthangú levelet írt neki. „Egyedül anyai lelke elejébe!“ — így kezdte levelét. Azután elmondja benne, hogy Imre elküldte őt magától. „Ezt megérdemeltem, de mégis térden kértem, hogy bocsásson meg, ő sírt“, de bocsánatát nem mondta ki. Hasson tehát oda az anya, hogy fia megbocsásson hűtlen feleségének. „Vagy ha nincs bocsánat számomra, úgy szegény Jolánkára kérem anyai áldását.“[3]

Az egész levél izgatott, exaltált, hevenyében rosszúl fogalmazott mondatokból áll. Látszik, hogy egy ideges asszony írta, sehol sincs benne pont. E levélnek sem lett semmi eredménye.

1854 július 15-én szerződés jött létre a házastársak közt. „Érett és hosszas megfontolás után meggyőződvén, hogy a házas együttlét fenntarthatására okvetetlen megkívántató kölcsönös bizalom, egyetértés és önmegtagadás köztünk visszavonhatatlanul megszűnt, ...elhatároztuk... ezen állapotnak véget vetni.“ Így kezdődik az okirat,

[3] A költő ugyanis belement abba, hogy Jolán anyjánál nevelkedjék.

mely a házasfelek elválásáról szól. Madách kötelezi magát, hogy 800 pengő forint tartásdíjat fizet az asszonynak évente két egyenlő részletben s ha Jolánka leánya, aki az asszonynál maradt, tíz éves lesz, kettőszáz pengő forinttal többet ad. (A másik két gyermek Madáchnál maradt.)

A nő ezután városról városra, faluról falura bolyongott, egészen elzüllött s 1875-ben a nagyváradi kórházban halt meg elhagyatva. Koporsóját senki sem kísérte ki.

Milyen volt az az asszony, aki Madách életét így feldúlta? Fráter Erzsi Martinuzzi Fráter György családjából származott. Régi nemesi, de már elszegényedett familia volt s így a nagy igényekkel bíró leány szívesen ment a gazdag, előkelő Madách Imréhez, aki igazán szerette s anyja ellenzése dacára is elvette. Alapjában véve nem volt rossz, de könnyelmű, a változatosságot betegesen kedvelő, szeszélyes asszony. Nem tudott állandóan szeretni; érzelmei csak percnyiek voltak. Lehet, hogy mikor Madách elvette, szerette is őt az asszony igazán. Akik ismerték, azt mondják, nem volt szép asszony, de érdekes, vonzó jelenség volt, játszi, ingatag, démonikus; játszott a maga és a mások érzelmeivel. Ez volt legerősebb jellemvonása. Nem volt okos, szellemes sem, de volt benne valami, ami vonzott, az, amit a francia úgy hív, hogy „je ne sais pas, quoi“.

Rettenetes volt Madách helyzete. Finom és érzékeny lelke nagyon érezte a csalódást, a válás keserűségét. Mennél finomabb, magasabbrendű a lelki élet, annál borzasztóbb a lélek vergődése. Megcsalva, megalázva, büszke lelke a pesszimizmusba süllyedt. Felejteni akart. Valamikép eltölteni az életet, amely számára csak kínos emlékeket jelentett. Hol lázas, hol meg elfásult. Felej-

teni akart, de nem tudott. Gondolt öngyilkosságra is. De pesszimizmusának nemcsak ez volt egyedüli alapja. Már fiatal korában is hajlott a pesszimizmusra s nagyon át tudta érezni a mások szenvedéseit.

Ez a pesszimisztikus felfogás tükröződik *Szontágh Pálhoz* írt költői levelében is.

Komoly színben nézed te a világot
Barátom, oh hisz jobb hasznát vehet'd,
Csak addig őrülésig bús az arca,
Amíg az ember rajta jót nevet.
Tréfának nézi Isten ezt a földet,
Tréfának ember, amit rajt' mível,
Különben a szép mindenség köréből
Rég, mint fekélyt, úgy lökte volna el.
Ha híres férfit látsz, amint vezérel
Országokat s vág fontos arcokat,
Magasb lénynek tekinted áhítattal,
És törpének hiszed saját magad;
Hiszed, hogy minden léptén bölcseség van,
S ki fel nem fogja őt, csupán te vagy:
Kacagj, kacagj, mert a nagy férfiú, ah
Egy szállal sem különb, mint tenmagad.
Ha szent ügy zászlaját látod kitűzve,
S alatta hangzik ihletett beszéd,
Míg lelkesült csoport gyülöng alája,
És nőni érzed a nép szellemét:
Kacagj, kacagj, mert minden egyes érzi,
Hogy a zászló csak vastag ámítás,
Nehány deáké a gúny s lelkesülés,
A többieknek célja, elve száz.
Ha látsz anyának gyermeket hízelgni,
S kebledben ébred tiszta kéjsugár
A természet szavára: oh kacagj fel,
Hiszen csínyt tett, vagy játékszerre vár.
Ha látsz haldoklót térni Istenéhez,
S elfogja lelked méla áhítat:
Kacagj, csak Istent vágy megcsalni percnyi

Bánattal, hosszú bűnös út miatt.
És jön a pap, áldást mond a halottra,
Buzgón hajolnak meg vén térdei:
Kacagj, mert amíg ajkai mozognak,
A temetési díjt számolja ki.
Te komolyan veszed nagyon, barátom,
Az életet, ne vedd, mert jaj neked!
Kacagj velem, míg a sok kacagásban
Szíved kigyógyul, avagy megreped.

Van Madáchnak egy költeményciklusa (1—29), címe *Egy őrült naplójából.* Ebből egy pár vers mutatja a világgal való meghasonlását. Hitványnak, aljasnak tartja az egész világot.

6.

Kacagok, ha hallom mondani,
Emberben hogy égi szikra él,
S társadalma viszonyairól,
Művelődéséről fenn beszél.

Két vezérrúgója van csupán:
A gyomor s a szemnek ingere;
Az szülé, mivel csak kérkedünk;
S társadalmunk ennek gyermeke.

27.

A nagy Kopernik csillagrendszere
Legbiztosabb vezér az égen fent;
Ily biztos rendszer: emberek között
Gaznak, csalárdnak tartani mindent.
Gyéren hoz üstököst a föld s az ég,
S az is, ki tudja, rendbontó-e még?

Gyűlöl mindenkit:

29.

Mit nekem az egész emberiség,
Nem vágom meg miatta ujjamat,
De hívjatok kiirtani, megyek

S kivégezem végül enmagamat;
Hogy újra isten légyen már az Úr,
És éden kertje újra felvirul.

Így kínozta Madáchot a keserűség 1857-ig. Egyszer Lamartine egy mondását írta ki magának: „Ha valaki elhágy minket, nemcsak az hal meg számunkra, hanem mi is részletenként meghalunk vele". Ez teljesedett be Madáchon 1857-ig. Ezután lassan fölépül nagy fájdalmából.

Életének, gondolkodásának hatása alatt írja meg Madách főművét, *Az ember tragédiáját*. 1859 február 17-én kezdte s 1860 márciusban fejezte be. 1861-ben juttatta el Arany Jánoshoz. Arany elolvasta a művet s 1861 szeptember 12-én ezt írta az időközben hazautazott Madáchnak:

Tisztelt Hazafi! Az Ember Tragédiája úgy koncepcióban, mint kompozicióban igen jeles mű. Csak itt-ott a verselésben, meg a nyelvben találok némi nehézkességet, különösen a lírai részek nem eléggé zengők. De így is, amint van, egy kevés simítással irodalmunk legjelesb termékei közt foglalhat helyet.

Arany kérte, hogy engedje át kiadásra a Kisfaludy-Társaságnak. De hozzátette azt is, hogy nyelvén szeretne valamit változtatni. (Ezt később Madách beleegyezésével Arany meg is tette.) Ezzel kezdődött meg a barátság Arany és Madách közt és később Arany meg is látogatta Madáchot Sztregován. Itt mellékesen megjegyezhetjük, hogy volt barátságukban egy kis árnyék is, amely később eloszlott. Erre az árnyékra Arany következő, 1862 február 13-án kelt levele adott okot. A levélben Arany többek közt ezeket írja:

Amit nem akarok hinni, hogy a tiszteletdíj csekély voltán ütközél volna meg, miután én előre megírtam, hogy a Kisfaludy-Társaság sokat nem ígérhet s körülbelül érintettem azt is, micsoda határok közt mozoghat díjazása.

Hogy ez évenkinti honorálás helyett, egy ennek circiter megfelelő összegben és arányban fejeztetett ki, az én indítványomra történt, ki ha a díj mértékét nem növelhettem, akartam legalább az odanyujtás módja által kedvesebbé tenni. A Kisfaludy-Társaság oly társaság, melynek, mint a titoknoki jelentésből olvashatod, egész évi bevétele alapítványai után nem tesz 400 frtot, s így ebből folyó (benső) költségeit sem bírja fedezni, csupán azon négy frtos befizetésekből honorálhat tehát, melyeket pártolóitól kap. Ezeknek összege még most is alig haladja meg az ezeret s ebből kell hatvan ívet kiállítani, postán szétküldeni stb. Tiszteletdíjra csak annyit fordíthat, amennyi ebből aránylag esik — s az műved irányában végtelen kevés, tudom s tudtam előre is: de egy morális testület kedvező fogadásában bizonnyal több volt rád nézve, mintha egy könyvárus mégegyszer annyit fizetett volna. Ezt felőled szentül hiszem, annyival inkább, mert az én föllépésem némileg hasonló volt a tiedhez s bár én Toldiért 15 mondd: tizenöt aranyra versenyeztem s húszat kaptam, sokért nem válnék meg e debut emlékétől.

Arany levelét olvasva, csodálkoznunk kell annak tartalmán. Arany rendkívül finom érzékű ember volt, kitűnő emberismerő, tapintatos. Tudott bánni az őrjöngésig elkeseredett Tompával, a hetyke Petőfivel, még a mindenkit kegyetlenül megkritizáló Gyulai Pállal sem veszett össze. De Madáchcsal szemben tapintatlan volt. Közte és Madách közt volt valami feszültség, ha rövid ideig tartó is. 1862 január 24-én írta meg Arany Madáchnak, hogy a Kisfaludy-Társaság ötven aranyat ad neki *Az ember tragédiájáért*. Erre nem válaszolt Madách Aranynak. Arany február 14-én másodszor ír Madáchnak. Ebben a levélben feszegeti, hogy miért nem válaszol, miért neheztel reá. Talán kevesli az ötven arany honoráriumot? Arany nagyon jól tudta, hogy Madách gazdag ember, nem eladósodott, éhenkórász poéta, tehát maga sem hitte azt, amit írt (t. i. hogy Madách

kevesli a honoráriumot). Hallgatásának más oka lehetett, de Arany mindenképen úgy tesz, mintha azt hinné, hogy Madách ezért haragszik s erőlteti levelében ezt a témát. Elmondja, hogy mikor a Toldit beadta, csak tizenöt aranyra pályázott s a pályabírák ezt húszra emelték fel. Elmondja, hogy a Kisfaludy-Társaság pénze kevés, kiadása sok, többet nem adhat. Madách erre azzal felelt, hogy dupla alapítványt tett a honoráriumként kapott ötven aranyból a Kisfaludy-Társaságban, a megmaradt összeget pedig, megtoldva még kétszáz forinttal, az Akadémia tőkéjéhez csatolta. Tehát csakugyan nem a pénzt keveselte. 1862 febr. 20-án Alsósztregován kelt feleletében elmondja, hogy rendkívül elfoglaltsága miatt nem írt eddig, két hétig nem volt otthon, egy hétig katonai exekúció volt a nyakán. Majd így folytatja:

Ami a tiszteletdíjat illeti, arra azt mondom, ha a Kisfaludy-Társaság nem adott volna semmit, az többet érne nekem elismerése mellett, mint a könyvárus nagy díjazásai, de nem rendkívüli s valóban érdemeim fölötti díjazásban részesített-e már csak azzal is, hogy kebelébe felvenni érdemesnek ítélt? — Azonkívül maga a nekem szánt összeg is oly illedelmes, hogy egy vadon-újan az irodalomba csöppent ember, mint én, aligha a könyvárustól azt megkapja, — mert művem jó nevét ismét csak a társaságnak köszönhetem. — Legelejitől azonban az volt feltett szándékom, hogy első spoliaimat[3] a múzsák oltárára szentelem s így a tiszteletdíjból egy dupla alapítványt akarnék csinálni a Kisfaludy-Társaságnál, gondolom, hogy az egyszerű alapítvány 60 frt., úgy 120 frtot kívánnék alapítani. A többit 200 frtig kiegészítve, az Akadémia tőkéjéhez szántam. Itt falun nem tudjuk úgy az aranykurzusokat, mik a mai időben mindig változnak, ezért kérlek, légy kegyes e dolgokat helyettem elintézni s nekem

[3] Spolium: győzelmi díj.

megírni, mi hiányoznék még hozzá, körülbelül nem sok lesz. A tiszteletdíj felvételéről pedig mi nyugtatót küldjek s küldjek-e átalán?

1861-ben Madách képviselő lett. A határozati párt tagja volt. Beszédet is mondott Deák felirati javaslata ellen. Ekkor fönn tartózkodott Pesten és Szontágh Pál biztatására vitte el művét Jámbor Pállal* Arany Jánosnak. — 1861 után újra Sztregován lakott. 1864 október 5-én halt meg szívbajban. Érezve halálát, jó keresztényhez illően meggyónt, azután odahívatta Szontághot, de az már a halálos ágyon találta. Sírján nincs felirat, maga akarta, hogy a természet ölén pihenjen. *Sírom* című versében van meg a végakarata, hogy a szabad természetben temessék el, egyszerű deszkakoporsóban, s ne sirassák, mert az emberkönny csak fájna neki. Nyugodtan halt meg, mert mint maga írja *Epilogusában*:

Sokat, sokat értem már életemben,
Tömérdek bút küldött reám az ég,
De hála Isten! a sors éjjelében
Ragyogó csillagom is volt elég.

Mikor Jókai meghallotta, hogy Madách szívbajban halt meg, ezt írta róla: „Szíve halált adott neki és halhatatlanságot."

Madách Imre írói pályájának egy körülménye páratlan. Ez az, hogy első műve harmincnyolc éves korában jelenik meg nyomtatásban s mindjárt ezzel a művével a nagyok sorába emelkedik. (Igaz, hogy a *Lantvirágok* című verseskötete már tizenhétéves korában megjelent nyomtatásban, de ezt csak a barátai számára nyomatta ki.) Petőfi nagy hírnév hátrahagyásával hal meg huszonhat-

*) L. *Koszorú*, 1864. 16. sz.

éves korában. Petőfi barátja, Arany később lépett fel, de a Toldi megjelenésekor ő is csak harminc-éves. E szokatlan jelenség Madáchnál főleg ma látszik érthetetlennek, mikor mindenki éhes a babérra s igyekszik minden semmiséget kinyomtatni. Mi magyarázza ezt Madáchnál? Ennek megfejtése a következő: Madách igen szerény, skrupulózus ember volt. Ő *Az ember tragédiájá*ban kegyetlen analízissel kritizálja Isten művét, az egész világot, de megkritizálta — ami még nehezebb — a saját műveit is. Nagy önkritika volt benne, ennélfogva nagyon meggondolta, mielőtt valamit kiadott. Írt ő előbb is több lírai költeményt s drámát is, pályázott is vele az Akadémián, de nem nyert s ez elriasztotta őt a további „irodalmi működéstől". Írt ugyan, de műveit nem publikálta. Megvárta érettségét. Első művei *Az ember tragédiájá*hoz képest gyengék és kezdetlegesek. Olyanok, mint egy művésznek a vázlatai, stúdiumai, mielőtt egy nagy képet kezdene meg. Miért? Valószínűleg azért, mert darabjainak tárgya nem felelt meg az *ő* tehetségének. Írt Csákról, Heraklesről, de a tárgy nem volt hozzáillő. Ő reflexív természet volt. *Az ember tragédiája* előtt választott tárgyai nem voltak reflexióktól átitatva. Ezért nem sikerülhettek. Ezért voltak gyengék.

Madách belvilága.

Milyen volt Madách belvilága? Milyenek voltak érzelmei? Ez igen fontos, mert belvilága megnyitja előttünk *Az ember tragédiáját*. Belvilágához lírája adja meg a kulcsot. Lírája tehát a kulcs *Az ember tragédiájá*hoz is.

Lírájának három jellemző vonása van. Lássuk!

1. *A kiábrándulás.* Madách lírájának alapja a kiábrándulás, a csalódás, a dezillúzió, az illusions perdues, mint a francia mondja. Sejthetjük lírájából, hogy ez lesz drámai főművének egyik főtémája is. Ez a kiábrándulás, az illúziók szétfoszlása megvolt különben, amint láttuk, Madách életében is, onnan jutott lírájába. Élete magyarázza, hogy műveiben olyan előkelő szerepe van a dezillúziónak. Az életben két nagy illúziója veszett el. Az első a magyar nemzet nagy illúziója, a szabadságharc. Ennek leveretése hatott 1849 után minden írónkra. „Mi napba néző szárnyas Ikarok" a magasba akartunk repülni s lezuhantunk, írta Arany is. Ez volt Madách életének főcsalódása. A második csalódása házassága. Családi boldogsága is szétfoszlott illúzió volt. Mikor fogságában értesült arról, hogy kisleánya született, azt írja nejének a *Fogságomból* című versében:

Oh tanítsd, tanítsd meg, nőm, nevemre,
És tanítsd meg, mint szeret a nő,
Hogy majd egykor ő is tenni tudjon,
Úgy, miként te, hogyha nagyra nő.

Az apa azt kívánja leányának, hogy olyan legyen, mint anyja. Borzasztó kívánság! Szerencsére nem teljesült.

Madách lírájából pár példát ragadunk ki a dezillúzióra. Búcsúzik a nőtől, akit szeret:

És most ölelj meg. Oh ne félj csak,
Hogy elgyűröm csipkéidet.
Mi sok időt reám pazarlál,
Egy táncot is már elmulasztál!
Siess hölgy! S most Isten veled! *(Búcsú.)*

Önvád című költeményében azt mondja, hogy ő tépte szét a rózsaláncot, és nem a nő, szíveik

között. Olyan mint Ádám, „kinek az Édent önkeze bezárá".

Mit adhatsz még, mit adhatsz most nekem?
Nem hozhatsz vissza egy sugárt a multból;
Adj hát egy könnyet útitársamul,
Hogy álmodjam rólad s elmult napokról.

A nőt így festi:

Rossz vagy, oh nő! Látva látom,
Aki voltál ideálom!
Hittem, égből szállt le lelked,
S porban csúsz vágyad, szerelmed;
Meg nem értesz! — Aki voltál
Szívemben legszentebb oltár.
És én még most is szeretlek,
Bár kerüllek, bár gyűlöllek,
Mint a lepkét bű-varázzsal
Vonja a láng, míg beléhal,
Vonz és öl szemed sugára —
Poklát, üdvét ha kitárja. *(Borkához.)*

Ifjan óhajt meghalni:

Vesszek, mint tűzgolyó, mely
Midőn legszebben ég,
Midőn szomszédos éggel,[4]
Akkor hull szerteszét. *(Ifjan haljak meg.)*

Az *Őszi érzés* című versében is megvan a dezillúzió.

Kis dalos madárka,
Társ tevéled lelkem:
Zengtem, mint te, én is szép dalt a tavasznak,
Mit szívembe' leltem.

[4] az éggel (midőn feljut a magaslatra)

S jött a fagylaló szél...
A világnak lelke.
Hervadtak virágim s a tapasztalásnak
Zúza[5] jött helyette.

Az *Életbölcseség* című költeményben ezt mondja:

Az ifjú lélek ha világba lép,
Mint nap fényárban lát mindent körében,
Míg végre eszmél s látja, hogy mocsár,
Miről lopott sugár reng gazdag ékben,
Boldog, ha megbékélve a világgal,
Tovább ragyog s nem gondol a mocsárral.

A költemény vége ez:

Csontvázzá lesz minden gyönyör, ha azt
Hideg kebellel végig boncolátok.
Boldog, ki megbékélve végzetével,
Élvezni tud a perc költészetével.

*A rom szellemé*ben a következőket olvassuk:

Hajnal hasad, föleszmél a lovag,
Sikoltva ugrik fekhelyéből fel,
Forró karában csontváz meredez,
S a földre hullva ízzé porlik el.

Holt mátkájának sírt ás Latabár,
Melléje fából kis keresztet tűz,
S rohanva nyargal a várból alá,
Mint akit éjfél rémes hadja űz.

Jolán sírjában nyugalmat talált,
De Latabárt bús képzet üldözi.
Ha lyányt ölel, a csontvázt látja csak,
Ha csókot nyer, sír bűzét érezi.

[5] T. i. a kiábrándulás.

Egy menyasszony sírján című versében így szól:

És boldog szűd nem ábrándula ki,
Nem érték a sors csalódásai.

Az élvezetet, a gyönyört, a szépet, a jót, a nemeset mind-mind csalódás váltja fel. Még a világtörténetben is ezt látjuk, még a kereszténység is *egy* nagy csalódást hozott. Az ige testté lőn, de a szeretet nem lőn testté. Ezt írja meg *A Megváltó* című költeményében. A Messiás kihirdeté a szeretet szent tanát, kihirdeté a szabadságot. De a nagyok ellene fordultak, fölfeszítették.

Szél hordta el földünkről szent tanát,
Az istenember mennybe visszatért,
Az úr csak úr, a nép csak rab maradt,
S a régiért új szenvedést cserélt.

Ha éhesen kívánja szent jogát,
Megváltójához küldik menten őt,
Köztünk csak a véres kereszt maradt
Ijeszteni a jogkövetelőt.

Mintha *Az ember tragédiájá*nak egy kimaradt jelenete volna e költeményben!

2. *A pesszimizmus* a második jellemző vonása Madách költészetének. Levonja a kiábrándulásokból a tanulságot, s így jut el a pesszimizmushoz. Oly természetnél, mint Madách volt, kiben a lelkesedést a gúny váltotta fel, nem volt lehetséges a kiábrándulásnál való megállapodás, hanem tovább ment. (Lásd Szontágh Pálhoz írt költői levelét!) Volt érzéke a mások baja, szenvedése iránt is. Azt írja egyik levelében: „Engem hidegnek, kihűltnek tartanak, pedig nagyon is romantikus vagyok, csak az a baj, hogy nem értenek meg."

3. *A panteizmus* harmadik jellemző vonása lírájának. Mi az a panteizmus? A panteizmus az az érzés, midőn az ember lelke egybeolvad az egésszel, a mindenséggel, midőn az ember és a természet egy. Madách lelke összeforrott a természettel. Ezt fejezi ki legszebb költeménye, a *Dalforrás*, amely a magyar lírának is egyik remeke.

Ha a zöld gyep hullámin elterülök
S eltölt körülem mindent napsugár,
S míg elkábulok fényétől, melegje
Mint új élet forrása végig jár:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Vagy a nap fényének hol kezdete,
Csak azt tudom, hogy olyan édes élni
Keblünknek ott, hol minden él vele.
Nem is tudom az életnek zsongását
Hallottam-e, vagy szűmben dal terem,
Arany felhőnek árnya szállt-e végig,
Vagy életöröm, ittas érzelem?

Ha dombtetőről nézek ifjú hajnalt,
S virágkelyhekből száll az illatár,
Mint áldozat, ragyog a játszi harmat,
S üdvözletet danol a kis madár:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Avagy hol van a hajnal kezdete,
Csak azt tudom, hogy oly édes szeretni
Szívünknek, hol minden szeret vele.
Nem is tudom, a kis madárnak dalját
Hallottam-e, vagy szűmben dal terem,
Virág illatja-e ez édes mámor,
Avagy te vagy, ifjúi szerelem?

Ha elhangzott a munkás nap zajgása
S halkan felkél a halvány holdsugár,
Míg a halál s titoknak őrtündére
Csillagleplével mint kísértet jár:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Hol kezdődik a csendes éjtszaka;
Csak azt tudom, hogy kétség s nyugalom közt
Kell mindkettőnek hullámoznia.

Nem is tudom, a csillag ragyogását
Csodálom-e vagy szűmben dal terem,
Kísértetes denevér surran-e ott
Az éjen által, vagy bús szellemem?

Ha jő az ősz, virágink elbúcsúznak,
Fagyos szél sír madárdalok helyett,
Pereg a zúz, repülnek a vadludak
Búcsúzva ködlepett rónák felett:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Hol kezdődik a halvány ősz köde,
Csak azt tudom, hogy olyan édes halni
Keblünknek, hol minden meghal vele.
Nem is tudom, hervadt virágszál-e ott,
Avagy lelkemben őszi dal terem,
Darvak repülnek-e a szürke égen,
Vagy messze sejtésű képzeletem?

Ha megriad a vészek trombitája
És összefutnak barna fellegek,
Mint harcosok, a villámok cikáznak,
Ordít a szikla, az erdő recseg:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Hol kezdődik a vészek fellege,
Csak azt tudom, hogy dúlni és enyészni
Szeretne e haragvó szív vele.
Nem is tudom, a felhő villámlott-e,
Avagy lelkemben honfidal terem?
De azt tudom, hogy itt csak cserfák dűlnek
És ez és ez, hajh! nem elég nekem!

Panteizmusát ilyen megkapóan talán csak a *Májusban* című versében fejezi ki.

Megvan ez az egybeolvadás a természettel más költeményében is, csakhogy nem ily szépen kifejezve. *Sírom* című költeményében megmondja, hogy a természet ölén akar nyugodni. Ott édes lesz álma.

Sírom kint álljon szabadban,
Honnan messzi, messzi látni;
Nap sugára, éj viharja
Járjon azt meglátogatni.
Emberkönny csak fájna nékem,
Bár valódi, bár ál lenne,
S lelkem sírban sem kesergne,
Ámde életet szeretne.
S életem lesz a természet
Minden szíve-dobbanása,
A madárdal — a ködös nap —
Rózsa-ár — levél hullása.
Kis virág hajol síromra,
Ő emlékszik, azt hiszem, rám;
Hogyha hallom a pacsirtát,
Azt hiszem, dalom zengik tán.
S fergeteg ha jő robogva,
Gondolom, hogy népem ébred,
Számadást tart és haragján
Multja vesz — jövője éled.

A kiábrándulásra, a dezillúzióra való hajlam meglátszik Madách leveleiben is. 1856 augusztus 11-én Szontágh Pálhoz írt költői leveléből valók az alábbi sorok:

S az ideál, mely délibábként
Ragyog, s imádod gazdag hévvel,
A megszokás és házi gond közt
Párázatként nem oszlik-é el?

Madách lírájának három jellemző vonása, a dezillúzió, a pesszimizmus és a panteizmus fölé emelkedik *hazaszeretete*. Bármennyi csalódás érte is, a hazafiság ideáljához ragaszkodik; hazaszeretete állandó érzése marad. Ez a felfogás jellemző a magyarra. Szép hazafias költeménye a *Nem féltelek, hazám* című;

Bár ellened tör frigye zsarnokoknak,
Bár ellened tör irígy szolgahad,
Földönfutó népek megostromolnak,
Mint tengerár, megállsz, ha szikla vagy.
Nem féltelek, hazám!

Eldűltél volna, mint cser a viharban,
Ha a végzet nem nézett volna ki,
Hogy élj; nem törtek meg véres csatákban
A balszerencse századévei.
Nem féltelek, hazám!

Ameddig áll Branyiszkód kőrakása,
Mint órjás harcaid emlékjele,
Regét mond róla a Kárpát vadásza
S viharként leng rajt hősök szelleme.
Nem féltelek, hazám!

Ameddig látom alföld rónaságát,
Felette multak délibábja kel,
Szent vér hízlalja lengő dús kalászát
És tápot a test, lélek benne lel.
Nem féltelek, hazám!

Az ősi bűn küldött ránk sujtoló kart,
A lánc helyét csak szent vér mossa le;
Hogy a jobb gyermek győzzön, Mózes elhalt
A pusztában, s egy nemzedék vele.
Nem féltelek, hazám!

Az ember tragédiája.

A mű fogadtatása. Korabeli kritikák. Madách életében nagy esemény volt *Az ember tragédiájá*nak a bemutatása. A művet, mint már említettük, kedvezően fogadták. Nem csodálatos-e ez? De igenis, csodálatos, mert a nagyközönség rendesen azt szokta kedvezően fogadni, ami olyan, mint a régi, amely az eddigi műveknek ügyes folytatása, mert az újítástól idegenkedik. Madách teljesen szakított a mult irodalmi hagyományaival s mégis sikert aratott. Miért? Mi ennek a magyarázata? Arany János auktoritása. Arany János egész tekintélyével *Az ember tragédiája* mellé állott s ez Madách javára billentette a mérleget. A művet Arany mutatta be a Kisfaludy-Társaságban s Arany szavára mindenki hallgatott. Akkor még Arany tekintélye elég volt, hogy egy kiváló mű sikert arathasson. Ma már, sajnos, alig lenne elég. A sikernek is megvan a maga mechanizmusa. Ma a sikert vagy egy baráti kör készíti elő vagy egy érdekkör, egy klikk. Van egy más módja is a sikernek, ha egy író sorra járja a szerkesztőségeket, kéri a szerkesztők jóindulatát és kijárja magának a különböző hírlapok kritikusainál a sikert. Ha ezt nem teszi meg, ki van téve a lesujtó kritikának. A valódi nagy siker az, midőn egy mű mintegy meglepetésszerűen elragadja a közönséget. Ilyen váratlan nagy sikert aratott Madách *Az ember tragédiájá*val.

Az országgyűlési képviselőnek megválasztott Madáchot Szontágh Pál ösztönözte, hogy vigye el művét Aranyhoz. Madách pesti tartózkodása alatt Jámbor Pálhoz (Hiador) fordult. Ő volt a közvetítő Madách és Arany között. Először Gyulai került szóba, de Jámbor Pál Gyulaival rossz viszonyban volt. Ezért ezt a tervet elejtették. Jámbor Pál unszolására Arany belekezdett a mű olvasásába, de hamarosan kedvetlenül letette. Az első lapoknál érezte a nyelv idegenszerűségét. „Ez az író nem tőlem tanult, erre nézve én hiába éltem“, ilyenfélét gondolhatott. De azután újra elővette és végigtanulmányozta. Most már tetszett neki. 1861 szeptember 12-én írt Arany Madáchnak és dícsérte a művet, csak a nyelvén kívánt némi

változtatást tenni. (E levelet már föntebb idéztük.) Tompának a műről ezeket írja 1861 augusztus 25-én:

Poezisről szólván: valahára födöztem fel egy igazi talentumot. Egy kézirat van nálam: Az Ember Tragédiája. Faust-féle drámai kompozició, de teljesen maga lábán jár. Hatalmas gondolatokkal teljes. Első tehetség Petőfi óta, aki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem tud jól, nyelve sem ment hibáktól. De talán még ezen segíthetni! A mű igen figyelemreméltó. Írója fiatal képviselő, nevét majd megtudod, ha elhatározza magát költeménye kiadására s neve nyilvánossá tételére. Mily jól esik az örökös majmolás után egy kevés eredeti hang!

Arany tehát egész tekintélyével Madách mellé állott. Ha ez nem történik, úgy valószínűleg nagy irodalmi vita támadt volna róla és csak később méltányolják. De így rögtön nagy népszerűségre tett szert.

Nagy Iván (a geneológus) 1861 novemberben levelet írt Madáchnak. Örül, hogy Nógrádnak ily dísze van. Említi továbbá, hogy Toldy Ferenc és Greguss Ágost „roppant elragadtatással" szóltak előtte *Az ember tragédiájáról*, s a Kisfaludy-Társaság ülésén „lángoló örömmel" hallgatták *Az ember tragédiáját*. — Csengery Antalnak is nagyon tetszett a mű.

Az első beható tanulmányt a műről Szász Károly írta. Arany János lapjában, a Szépirodalmi Figyelőben jelent meg 1862-ben. (Később, 1889-ben az Egyetemes Könyvtárban is megjelent; 22. f.) Szász Károly bírálatának főgondolatai a következők: *Az ember tragédiájá*nak írójában erősebb a gondolkodó filozófus, mint a költő. A mű tárgya: az egyén viszonya az emberiséghez. Ádám az emberiség koncentrációja. Hibája a műnek, hogy Éva is elalszik, de nem álmodik. Lucifer mindkettőre

álmot bocsát, de az álomképeket csak Ádám látja. Éva jelleme sikerült, de az egyiptomi, bizánci, falanszter, eszkimó-jelenetben csak egy-egy vonással jelzi karakterét Madách. Különös, hogy Ádám, aki az első képekben mint cselekvő lép föl, később egyre passzívabb lesz, a londoni jelenettől fogva csak szemlélő. Szász Károly összeméri a művet a világirodalom remekeivel. Megállapítja, hogy a Faust hatott Madáchra. Összeveti Goethével. Madách felülmúlja Goethét a szerkesztésben, de alatta marad a keresztülvitelben (= a kidolgozásban). Végül röviden összeveti Byron *Kain*jával és Viktor Hugo *Századok legendái*val.

1862-ben jelent meg Erdélyi János bírálata a Magyarországban. (Megjelent a *Pályák és pálmák* című kötetében, 440—487. l.) Erdélyi hibáztatja Szász Károlyt, hogy túlzott dícsérettel szólt *Az ember tragédiájáról*, s főleg azt helyteleníti, hogy Goethe *Faust*jával állította párhuzamba. Helyteleníti, hogy Madách a falanszter jelenetben (szerinte) kigúnyolja a szocializmust, melytől az emberiség boldogítását várjuk, majd azt akarja kimutatni, hogy az álomképek nem felelnek meg a világtörténetnek, csak az ördög káprázatai. Csak Lucifer tünteti fel a világtörténetet Ádám előtt a legsötétebb oldaláról. Aztán így folytatja Erdélyi:

Tehát a rémítő látomások az ördög műve; vagy az, mit Ádám látott és átszenvedett, nem az emberiség együttes sorsa, konkrét története, melyben váltakozik a rossz és jó, a fájdalom és öröm: hanem pusztán az a része sorsának, mely nem ismeri a derűt, hanem csak a borút... Az Ember Tragédiája elhibázott cím e helyett: Az Ördög Comédiája.

Ez a bírálat igen fontos, később még többször vissza fogunk térni rá. Madách e bírálatra levél-

ben felelt, amely a költő legfontosabb nyilatkozata a műről. E levélről később lesz szó.

De ne gondoljuk, hogy a mű ellenvélemény nélkül maradt. Először Zilahi Károly, Petőfi életírója szólalt fel (*Kritikai Lapok*, 1862). Szerinte a műnek kevés az értéke. Madách gyenge költő és még gyengébb drámaíró; *Az ember tragédiája* gyenge költemény s még gyengébb dráma. De van benne sok szép eszme és filozófiai gondolat. A munka nem más, mint egy „dialogizált tanköltemény". Főhibája az, hogy Ádám nincs egyénítve. „Minden személyben csak Madách beszél, eleitől végig maga a szellemdús szerző szavát halljuk."

Ezek az egykorú bírálók nézetei. Pulszky Károly nem tartozik az egykorú bírálók közé, de itt megemlítjük kuriózumkép az ő bírálatát. Szerinte a mű „a reakció és az epikureizmus apoteozisa". Ugyanis a forradalmi és falanszter jelenetben Madách kicsúfolja a demokráciát és a szocializmust; a Kepler jelenetben és az eszkimó jelenet elején kimutatja, hogy a tudomány is hiábavaló. Tehát nem marad más hátra, mint az élvezetnek, a pillanat gyönyörének élni. A képek nem függenek össze, s különben is, amit a képekben látunk, az nem az igazi világtörténet, hanem annak meghamisítása. A bírálat kétségkívül csak mint kuriozitás érdekes.

Hegel hatása. Madách műve megértéséhez egy fontos körülmény szükséges. Ez a világtörténet felfogása a költő korában. Madách idejében a Hegel-féle történetfilozófia virágzott, bár maga Hegel akkor már nem élt. Ez a filozófiai rendszer egy szkémát állít fel a világtörténet számára. Ezt találjuk meg Madách világtörténeti képeiben is. Hegel szerint minden világtörténeti korszakban egy-egy eszme győz. Ez három mozzanatban megy végbe:

1. Tézis.
2. Antitézis.
3. Szintézis.

Tehát minden eszme három fokon megy keresztül:

1. Valamely eszme fölmerül és kifejlődik teljes erejével.
2. Ez felkelti az ellentétet, s most két eszme harcol egymással. Ebből következik,
3. hogy az eszme és ellentéte kiegyenlítődik egy összeolvadással.

Hegel szerint tehát az egész történelem nem más, mint az ideák kifejezése, ideák összeolvadása és ideák fejlődése. Lehet, hogy ezekből a Hegel-féle eszmékből indult ki Madách, de ez nincs bebizonyítva. De a Hegel-féle filozófia akkor a levegőben volt, és a koreszmék, mint tudjuk, mindig befolyásolják az írókat.

A mű tartalma. Mi *Az ember tragédiájá*nak tartalma? Arany ezt három sorba szorította:

> Lucifer az embert teljesen meg akarja rontani; az első embert kétségbeesésig űzve, benne megsemmisíteni összes nemét; ez neki a sötét képek által már-már sikerült is, midőn a szeretet szava és Isten keze visszarántja az örvény széléről.

Madáchnak nagyszerű gondolata volt, hogy olyan tragédiát írt, melynek hőse nem egy ember, hanem maga az egész emberiség. Hogyan lehet ezt megvalósítani úgy, hogy még a jövőt is belevehessük? Csak úgy, ha egy fantasztikus eszközhöz nyúlunk. Mi ez a fantasztikus eszköz Madáchnál? Kettő van ilyen: 1. túlvilági hatalom, 2. álom. Túlvilági hatalmak álmot mutatnak be az embernek, Lucifer a világtörténetet álomképek alakjában mutatja be.

A mű forrásai. Melyek voltak Madách művének forrásai? Madách művében meg kell különböztetni a bibliai keretet az álomképektől. A mű forrásai:

I. Az égi és a paradicsomi jelenetekben a *biblia.*

a) Az égi jelenetben, hol Lucifernek, mint a tagadás szellemének, Isten teret ad a működésre, Madách forrása Jób könyvének I. része (6.—12. v.):

6. Egy néminemű napon pedig eljövének az Istennek fiai, hogy az Úr előtt udvarlanának, és ezek között a Sátán is eljöve.

7. És monda az Úr a Sátánnak: Honnét jössz? És felelvén a Sátán az Úrnak, monda: Az egész földet bekerülvén eljárám, és onnét jövök.

8. Monda az Úr a Sátánnak: Vevéd-e eszedbe az én szolgámat, Jóbot, hogy nincsen ő hozzá hasonló a földön, ki oly tökéletes, igaz istenfélő ember volna és a gonosznak utálója?

9. Felelvén pedig az Úrnak a Sátán, monda: Avagy ok nélkül féli-e Jób az Istent?

10. Avagy nem te vetted-é körül őtet, az ő házát, és valamije köröskörül vagyon? Az ő kézi munkáját megáldottad, és az ő marhája igen megnevekedék a földön.

11. De bocsásd reá, kérlek, a te kezedet, és verd meg, valamije néki vagyon; meglátod, ha szemtől szembe meg nem átkoz-e téged?

12. Monda azért az Úr a Sátánnak: Íme, valamije néki vagyon, te kezedbe adom, csakhogy ő magára kezedet ne vessed. — És kiméne a Sátán az Úr elől.

(Ford. *Károli G.*)

Ugyanez az égi jelenet főmotívuma Madáchnál is. Vetélkednek az Úr és a Sátán. Az Úr átenged valamit a Sátánnak. (Ott Jóbot, itt az Éden két fáját, hogy ott lábát megvethesse.)

b) A paradicsomi jelenet forrása Mózes első könyve (a Genesis):

III. rész 1. A kígyó pedig minden mezei vadnál, melyet az Úr Isten teremtett vala, ravaszabb vala s monda az asszonynak: Azt is mondotta-é Isten, hogy e kert fáinak semmi gyümölcséből ne egyetek?

2. És monda az asszony a kígyónak: E kert fáinak gyümölcséből eszünk.

3. De ím e fának gyümölcsében, mely a kertnek közepette vagyon, az Isten mondá: Ne egyetek ebből, ingyen se illessétek azt, hogy valami módon meg ne haljatok.

4. Akkor monda a kígyó az asszonynak: Nem haltok meg halálnak halálával.

5. De tudja az Isten, hogy valamely napon ejendetek arról a fáról, megnyílnak a ti szemeitek, és olyanok lesztek, mint az Isten, jónak és gonosznak tudói. (Si estis, eritis sicut Deus, scientes bonum et malum.)

Ez hatott, Éva evett az almából és Ádámnak is adott belőle. (A bibliában csak egy fa gyümölcsétől, a tudás fájáétól tiltja el Isten az embert.)

22. Monda az Úr Isten: Ímé az ember olyanná lett, mint mi közülünk egy, jót és gonoszat tudván. Mostan annak okáért reá kell gondolnunk, hogy az ő kezeit kinyujtván, ne vegyen az élet fájának gyümölcséből, és abból ne egyék, hogy mindörökké éljen.

23. Kiküldé azért őket az Úr Isten az Édennek kertéből, hogy mívelné a földet, melyből vétetett vala.

II. Az álomképek egy részének forrása a világtörténet. Mely könyvből ismerte ezt Madách? Nem tudjuk, de nem is nagyon fontos ez, mert az, ami a világtörténetből Madáchnak kellett, megvan bármely világtörténetben.

1. Újabban azt mondják, hogy Madách az ötvenes években igen népszerű Held és Corvin-féle németnyelvű világtörténetet[1] használta. Ez lehetséges, de nem biztos. Ez az olcsó, illusztrált könyv olyan beosztású, hogy minden lap felső fele a komoly történetet adja, alsó fele pedig vonal alatt kis betűkkel az illető komoly eseményhez fűződő anekdotákat és kuriózumokat

[1] *Illustrierte Weltgeschichte.* Leipzig, 1844—50.

meséli el. Így vonal alatt közli Miltiades felkiáltását: „Ó, mily hálátlan az emberiség!“ Szintén így az ariánusok és a római egyház küzdelménél azt jegyzi meg: „Ennyi vérengzés volt, és milliók vesztek el egy i betű miatt.“ (Homousion — homoiusion.) De mindezek nem bizonyítják, csak lehetségesnek tüntetik fel, hogy Madách ezt a könyvet használta.

2. A római jelenetre nézve Madách forrása Gibbon műve is lehetett. *(A római birodalom hanyatlásának okairól.)* Ez igen kedvelt, népszerű könyv volt a mult század közepén, s Madách is ismerte és szerette. Azért meglehet, hogy a római jelenet ennek hatása alatt fogamzott meg Madách lelkében.

III. Melyek a forrásai ama jeleneteknek, melyek nem a világtörténetből vannak véve? Melyek azok a jelenetek, melyek nem a világtörténet alapján állanak? Ezek: a londoni, a falanszter és az eszkimó-jelenet. Ezeknek a forrásai a következők:

1. Tolnai Vilmos kimutatta, hogy honnan ismerte meg Madách a szocializmust. Lukács Móric, Madách jóbarátja, 1842-ben tartotta akadémiai székfoglalóját *Néhány szó a szocializmusról* címmel. (Ez később az Athenaeumban is megjelent.) Talán Lukács tárgyalja először e problémát, amely a XX. században úgyszólván minden más problémát háttérbe szorít. Lehet, hogy Madách beszélgetett is Lukács Móriccal e tárgyról. Tolnai Vilmos szerint Lukács értekezése volt Madách forrása. Székfoglalója szól a szocializmus terveiről, aminők elsősorban a tulajdon és öröklés eltörlése, a birtok államosítása; majd fejtegeti az osztályharc, a proletariátus és a pauperizmus átkait. De nem szól

részletesen a falanszter-rendszerről. Ezt tehát Madách másutt olvasta. Hol?

2. A falanszter-jelenetre Madách forrása Victor Considérant francia szocialista író *Destinée sociale* című munkája (az Etude-ben; teljes címe: *Tanulmány társadalmunk sorsának némely lényeges kérdéséről*). A mű első kötete 1836-ban, az utolsó 1844-ben jelent meg. Kivonatát találjuk Földes Bélának *A szocializmus* című munkájában.

Considérant eszmemenete a következő: A társadalom minden baja abban áll, hogy rosszak a meglevő intézmények. Ha tehát segíteni akarunk a társadalmon, új, jó intézményeket kell létesítenünk, amelyek javára válnak a társadalomnak. Ilyen a phalange, ahol a munka vonzó lesz. Ma, amikor nincs asszociáció, az egyén a családdal él, de nem társulva, ma minden műhely sok műhelyre oszlik. A helyes rendszer, a falanszter, oly társulás, amely 300—400 családból áll. Itt azután közösen munkálkodnak az emberek a közös boldogságért. „De azért, mondja Considérant, mi nem akarunk az emberi foglalkozás új organizációjával kényszert alkalmazni.“ Ha a foglalkozás, ipar és munka rendezve, szabályozva lesz a falanszterben: „helyesnek volna-e található erőltetni a szereplést, megváltoztatni a hivatás rendjét, kényszeríteni Nodiert,[7] hogy tehenet őrizzen, Mme Stäelt, hogy hányja le a bögre tajtékját, Vaucansont, hogy operát írjon, Mozartot, hogy gépeket eszkábáljon, Raffaelt, hogy gyertyát mártson, Michel Angelót, hogy mindezt vásárra vigye és a kuktát, hogy szentszűz arcokat fessen és bazilikákat építsen?“ (Destinée sociale. Par V. Considérant, Tome II. 214.) Úgy látszik, ez lebegett

[7] Charles Emanuel Nodier (1783—1844) francia író.

Madách előtt, mikor a falanszter karrikatúráját rajzolta.[8] Considérant eleve tiltakozik azon vádak ellen, melyeket könnyen támaszthattak.

Erdélyi 1862-ben föntemlített bírálatában megtámadta Madáchot, hogy a szocializmust nem becsüli eléggé és kigúnyolja. Erre Madách egy rendkívül fontos levélben felelt a vádra, amelyben *Az ember tragédiájá*nak főeszméjét magyarázza. Erre a levélre még vissza fogunk térni. Ebben így védi álláspontját:

Midőn a szocializmus gúnyolásával vádolsz, akkor szabadság, keresztyénség, tudomány, szabad verseny s mindazon eszmék gúnyolásával is vádolhatsz, mik az egyes részeiknek tárgyai, miket épen azért választottam tárgyaiul, mert az emberiség fejlődésének főmomentumaiul nézem. Ilyennek nézem a szocialisztikus eszméket is, s ezért állítám elő egy képben.

3. Az eszkimó-jelenet forrása Nendtvich Károly műegyetemi tanár (vegyész) egy cikke volt, amely 1851-ben az Uj Magyar Muzeumban jelent meg *A föld jövője* címen. Ebben azt tárgyalja, hogy a föld fokozatosan ki fog hűlni, belső melegét ki fogja sugározni a világűrbe, s az egész földre egy új jégkorszak fog következni. A pólusok vidékén ez az eljegesedés már most is megvan, a sarkvidékek tehát ki fognak terjeszkedni és az organikus élet az Aequator felé fog visszavonulni. Az állatok elvesznek, az ember elcsenevészedik. A vegetáció utolsó nyomaival eltűnik az ember is, aki a kialvó naptól megvilágítva fogja elhagyni a kihűlt földet. Ez Madách gondolata is; az eszkimó-jelenet az Aequatoron játszódik le.

[8] L. Erdélyi levelét Madáchhoz (*Pályák és pálmák*, Bpest, 1886, 482. l.: „név (Michel Angelo), dolog (tehén- vagy marhaőrzés) összetalálkoznak mindkettőben".

Vajjon igaza van-e Madáchnak, igaza van-e Nendtvichnek? Vessünk egy pillantást a modern tudomány világánál *a világ végére*. A világ végére vonatkozóan több elmélet van:

1. Clausius elmélete. Clausius Rudolf (1822—88) német fizikus szerint a fény az étertömeg rezgése. Az éter rezgése a hő is, csak kisebb rezgésszámmal. Egykor lesz idő, amikor a melegfogyasztás következtében az étertömeg kisugározza melegét, illetőleg megszűnik rezegni és akkor — vége!

2. A centrifugális erő, mely a Kant—Laplace-elmélet szerint egykor a napból a bolygókat kiszakította és pályájukban tovább hajtja, csökkenni fog. Ellenben Newton törvénye, a tömegvonzás, örökre érvényes marad. Tehát lesz idő, mikor a tömegvonzás ereje nagyobb lesz, mint a centrifugális erő s ekkor a bolygók a nap körül egyre szűkebb pályát írnak le, végre holt tömegként fognak a napba lehullni.[9]

3. Svante Arrhenius, a legkiválóbb svéd asztrofizikus, *Das Weltall*[10] című munkájában azt tartja, hogy a mi világunk nem első, de nem is utolsó. Régente az emberek azt gondolták, hogy a föld centruma a világegyetemnek (geocentrikus felfogás). Később Kopernikus kimutatta, hogy nem a föld, hanem a nap a mindenség középpontja. Újabban a napot is detronizálták. Ma már tudjuk, hogy a nap csak a mi bolygórendszerünk középpontja. Vannak csillagok, amelyek tízezerszer nagyobbak, mint a nap. Sőt maga a nap sem álló égitest, hanem tovarohan a világűrben. Naprendszerünk a világ-

[9] Kantnak ezt az eszméjét csaknem változatlanul vette át Du Prel (1882).

[10] Magyarul is megjelent: *A világegyetem élete* címen (Kultúra és tudomány, Franklin-T. 1914).

űrben szigetet alkot, úgynevezett éterszigetet, amilyen például a tejút. Ha a világűr végtelen, akkor sok ilyen étersziget van. Ha most közbejő valami kataklizma, például egy összeütközés egy másik csillagrendszerrel, akkor egy világ feloszlik, újra ködfolt lesz belőle, mint volt megalakulása előtt. Az erő és anyag azonban örökkévaló, változatlan s alkalmas körülmények között a ködfoltok ismét égitestekké válnak. A ködfoltok az égen keletkezőfélben levő világok. Ha tehát a mi világunk elpusztul, nem lesz semmivé, csak köldfolttá s ebből új világ fog születni. Így képzeli el Arrhenius a világ végét, az ember végét.

4. Az emberiség végsorsával foglalkozott Eduard von Hartmann a *Philosophie des Unbewussten* (1869) című filozófiai munkájában. Szerinte az emberiség három nagy illuzió-stádiumon megy keresztül. (Ez egyezik Madách gondolatával, de Hartmann nem ismerte Madách munkáját.) Mindegyik illuziós stádium kiábrándulással végződik, mert mindegyik csak illuzió.

a) Az ember azt hiszi, hogy boldogságát még itt a földön elérheti. Ezért küzd és fárad. De belátja, hogy ez csak illuzió, mert a világon több a baj, mint a boldogság. Az élvezeteket, boldogságot drágán kell megfizetni nélkülözésekkel, szenvedéssel, de sok baj van élvezetek nélkül is. Ezekért a csapásokért semmi ellenérték nincs. Így tehát ezek balfelé, a boldogtalanság felé billentik a mérleget. Az ember tehát a sorssal szemben deficitben marad. Ezt belátta az emberiség és jött a dezilluzió, az első stádium megbukott az ókori civilizációval együtt, melyet ez az illuzió hozott létre. Az ókori civilizáció megúnta az élvezetek hajhászását s ebbe belecsapott a keresztény ideál.

b) Az illuzió második stádiumában az ember azzal vigasztalja magát, hogy a boldogság a túlvilági élettel érhető el. Ezt a stádiumot a kereszténység képviseli. Sok baj van a világon, mondja a Megváltó, de én legyőztem a világot. Azonban ez is csak illuziónak bizonyult.

c) A kiábrándult ember most a harmadik stádiumban egy új eszmének hódol. Azt hiszi, hogy a boldogság elérhető a jövőben a világ fejlődése révén. Tehát a fejlődés a harmadik nagy illuzió. Ezt sem a görög-római világ, sem a kereszténység nem ismerte. Leibniz az első, aki a fejlődést, az evolúciót hangsúlyozza. „Nevelni kell az emberiséget, hogy fejlődjék", mondja Lessing *(Die Erziehung des Menschengeschlechts)* és Herder is. Hegel egész filozófiai rendszerét a fejlődésre építi. Hiába, mondja Hartmann, ez is csak illuzió. Bármennyire halad is az emberiség s legyőzi a betegséget és a másoktól való függést, de nem tudja megszüntetni az elégedetlenséget. A fejlődés tehát nem teszi boldogabbá az emberiséget. A természetes, a vad népek boldogabbak, mint mi, vagy ha nem boldogabbak, legalább nem is boldogtalanabbak. A műveltség haladásával az erkölcstelenség sem fogy, csak a formája más. Az emberiség jövőjébe vetett reménye tehát hiábavaló. De hát nem lehet ezen segíteni? A földi nyomorúságtól való megszabadulásra nincs más mód, minthogy az emberiség egyszer elhatározza, hogy véget vet életének egy óriási egyszerre elkövetett öngyilkossággal. Hartmann meg is jelöli a módot, melylyel ezt végre lehet hajtani. Két dolog kell hozzá: az emberek szolidaritása és jó közlekedés, érintkezés az emberek között (tehát telefon, távíró bevezetése a legkisebb faluban is), hogy mindenki egyszerre hajthassa végre az öngyilkosságot.

Erre csak azt mondhatjuk, hogy ez már egy negyedig illuzió-stádium, ez Eduard von Hartmann saját őrült illuziója.

A mű mintái. Mi volt Madách mintája?

I. Egy tót szerkesztő[11] pár évvel ezelőtt azt állította, hogy Madách mintája egy XVIII. századbeli tótnyelvű misztérium volt.[12] Tartalma az, hogy Ádám végigjárja a világot. Madách Nógrádban élt és tudott tótul, lehet, hogy a művet még kis gyermek korában olvasta. Ezt meg kellene vizsgálni valakinek, aki tud tótul. A mű megvan a Nemzeti Múzeumban.

II. Byron hatása Madáchra kétségtelen. Lord Byron hatása a világ minden irodalmában óriási. Hatott Victor Hugora, Alfred de Mussetre. Hatott Aranyra, Petőfire, Vörösmartyra. (A közelmultban mutatta ki egy tanulmány Byron hatását Vörösmarty *Eger* című hősköltemény*ére*.) Madáchra is hatott. Hogyan?

Van Byronnak egy bibliai drámája: *Kain*. Sötét pesszimizmussal írta ezt meg. Lucifer összetűz az Úrral, s a költő úgyszólván Lucifer pártjára áll Istennel szemben. Ebből Madách három motívumot vett át:

1. Lucifer mentora, vezetője az embernek, Kainnak. Bemutatja neki a világegyetemet, mindazt, amit nélküle nem láthatna. Pesszimisztikus célzattal mutatja be.

2. Lucifer nemcsak az örök gonosz principiuma, hanem egyszersmind a kritika és fellázadás szelleme is, melyet a mű költőileg igazolni akar. Sokat mond a lét bajairól, melyben a költő érzülete szólal meg. Ebben szimpatizál Byron és Madách Luciferrel.

3. Kain, látva a világ nyomorát, véget akar vetni az emberiségnek s meg akarja fojtani csecsemő fiát (amint Madách Ádámja is a mélységbe akar ugrani, hogy véget vessen a világnak, amikor még nincs örököse).

III. Milton. Madách másik mintája Milton *Elveszett paradicsoma* volt. Ebben vannak bizonyos vonások, amelyeket Madách átvehetett. De ez nem bizonyos. Lehet, hogy Milton hatása alatt alkotta meg Éva jellemét. A kacérság, amellyel a paradicsomot élvezi, Miltonnál is megvan. De lehetséges azért, hogy ez nem Milton hatása. Madách is, Milton is költő volt, mindketten tudták, hogyan kell az örök nőt jellemezni. Byron hatása lényeges és nagy, Milton hatása, ha ugyan van ilyen, lényegtelen és kicsi.

IV. Goethe *Faust*ja Madách legfeltűnőbb mintája volt. Már első bírálója, Szász Károly, is észrevette ezt. Madách kedvenc olvasmánya volt a Faust. Ez inspirálta őt egész művén át majdnem minden jelenetben. Mit vett át belőle? Főkép két dolgot: a főgondolatot és Mephisto alakját. Lássuk előbb az utóbbit![13]

1. Lucifer részben Goethe Mephistojából, részben Byron Luciferéből van összegyúrva. Byron Luciferétől tanulta Madách Lucifere a kritikát, a filozófiai gondolatokat, az emberiségről való okoskodást. (Byron Lucifere az isteni oppozíció filozófusa.) Madách Luciferében az irónia, szatira, malicia, hetykeség, mellyel Lucifer Ádám lelke-

[11] Skultéty József (Slovenské Pohľady, XVII. k., Túrócszentmárton, 1897).

[12] Szerzője Doležal Ágost, címe „*Az egész világot érdeklő tragédia*...“ (1791).

[13] Gajáry Lajos: *Faust hatása Az ember tragédiájára.* Egy. Phil. Közl., 1884, 801—842. l.

sedését kíséri, Mephistoból való. Mephisto negatív mindabban, amiben Faust pozitív. Mindkettő a „tagadás ősi szelleme". Mephisto így jellemzi önmagát: „Ich bin der Geist, der stets verneint". Mephistora emlékeztet az is Luciferben, hogy ő is rombol, de akaratlanul jót is épít („Mit rontni vágyol, | Szép és nemesnek új csirája lesz').[14] A viszony Ádám és Lucifer közt ugyanaz, ami Faust és Mephisto közt van: az idealizmus és materalizmus áll egymással szemben.

Jellem kellett az absztrakt ördögnek, s hogy ez Madáchnak oly tökéletesen sikerült, az Goethére vezethető vissza. Minden emberben szimpatikus és nem szimpatikus, jó és rossz jellemvonások vannak. Ezt találta meg Madách Mephistoban is, s ez volt hatással Lucifer jellemének kialakításában. Ami tehát Luciferben pozitív, az goethei, ami filozófiai, az byroni.

2. Mennyiben vette át a főgondolatot Madách Goethétől? Erre egy másik kérdéssel felelünk: Mi a Faust alapgondolata? Amíg Ádám az emberiség életét éli, Faust egyéni életet él. Faust elégedetlen az élettel (mint a fiatal Goethe is és mint mindenki, akiben ambíció van), mert az élet és szellem forrásai nem nyíltak meg előtte. A természet minden titkát szeretné tudni, de a lét korlátai közt nyomorultnak érzi magát. Se tudás, se élvezet! Ezért mérget akar inni, majd inkább az ördögnek adja lelkét s szerződést köt Mephistoval, hogy ismertesse meg vele az élvezeteket, mert a tudás nem adott neki boldogságot. „Vezess a világ minden állapotán át — mondja — s ha azt

[14] „Minden élet s élettelennek a kovásza ez." (Byron: Kain.)

mondom valaha, csak egy percre is, hogy boldog vagyok, akkor lelkem a tiéd."

Werd' ich beruhigt je mich auf ein Faulbett legen,
So sei es gleich um mich getan!
Kannst du mich schmeichelnd je belügen,
Dass ich mir selbst gefallen mag,
Kannst du mich mit Genuss betrügen;
Das sei für mich der letzte Tag!
Die Wette biet' ich!
. . . . . .
Und Schlag auf Schlag!
Werd' ich zum Augenblicke sagen:
Verweile doch! du bist so schön!
Dann magst du mich in Fesseln schlagen,
Dann will ich gern zugrunde gehn!
Dann mag die Totenglocke schallen,
Dann bist du deines Dienstes frei,
Die Uhr mag stehn, der Zeiger fallen,
Es sei die Zeit für mich vorbei!

Erre az ördög végigvezeti őt az életen. Először a szerelmet ismerteti meg vele, ez az I. rész, a Gretchen-tragédia. Majd elvezeti az állami életen át az ókorba, ahol Faust az ókori Helena társaságában megnemesül. (Ez a német-görög klasszicizmusnak a szimbóluma.) Végül Faust, sok illuzión átesvén, szociális tevékenységet fejt ki. Óriási építkezésekbe fog. Csatornát ásat és ezreknek ad kenyeret munka által. Töltésekkel visszaszorítja a tengert és a kultúra számára földet nyer tőle, melyet be akar telepíteni. A szociális tevékenység, „Szabad nép szabad földön", ez most az ideálja. A munka boldogítja.

Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben,
Der täglich sie erobern muss.
Und so verbringt, umrungen von Gefahr,
Hier Kindheit, Mann und Greis sein tüchtig Jahr.
Solch ein Gewimmel möcht' ich sehn,

Auf freiem Grund mit freiem Volke stehn.
Zum Augenblicke dürft' ich sagen:
Verweile doch, du bist so schön!
Es kann die Spur von meinen Erdentagen
Nicht in Äonen untergehn. —
Im Vorgefühl von solchem hohen Glück
Geniess' ich jetzt den höchsten Augenblick.

Ilyen szociális tevékenységben fejezi be Faust az életét. Ekkor kimondja, hogy boldog. Ezzel az ördög megnyerte a fogadást, de csak látszólag. Lelkét nem kaphatja meg mégsem. Miért? Mert Faust megváltotta lelkét azzal, hogy ennyire az emberiségnek szentelte az életét, hogy boldogságát mások boldogításában találta fel. Nem ily győzelmet akart nyerni az ördög s kénytelen visszavonulni akkor, amidőn épen hatalmába akarja keríteni a lelket. Faust lelkét angyalok az égbe emelik.

A *Faust* főgondolatát maga Goethe fejezi ki, amikor ezt írja: „Faustban a mindig emelkedő és tisztuló tevékenységet és az ezt segítő örök szeretetet mutatom be. Ez megegyezik vallásos felfogásunkkal is, mert a törekvés nem lehet eredményes, ha a segítő isteni kegyelem[15] nem járul hozzá."

Madách ezt írja *Az ember tragédiájá*ról (Erdélyinek):

Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember Istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméin végig egymásután cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik s megbuktatója mindenütt egy gyönge, mi az emberi természet legbensőbb lényegében rejlik, melyet levetni nem bír (ez volna csekély nézetem szerint tragikum), de, bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlet erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha

[15] Isteni kegyelem = das Ewig-weibliche.

a küzdő egyén nem is vette észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az isteni gondviselő vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet „küzdj és bízzál"-ja vonatkozik.

Goethe nyilatkozata és Madách levelének utolsó sorai feltűnően hasonlítanak egymáshoz.

3. Goethe hatása kétségtelenül a legerősebb volt Madáchra. Ha olvassuk a két művet, önkéntelenül is szemünkbe ötlik a hasonlóság. „Keblemben két érzés küzdelme foly", mondja Ádám a világür-jelenetben. Ez a gondolat is Goethéből való; Faust mondja Wagnernek: „Zwei Seelen wohnen, ach, in meiner Brust". Egyébiránt ezt a gondolatot Goethe is mástól vette, mégpedig Wieland: *Wahl des Herkules* című költeményéből, ahol a gondolat így fordul elő: „Zwei Seelen kämpfen in meiner Brust". Ez is mutatja, hogy az egyes motívumok hogyan vándorolnak az irodalomban, hogy tehát az átvételek nemcsak Madáchnál, hanem minden költői remekműben előfordulnak. Madách ellen azt a vádat emelték, hogy sokat vett át Goethétől. Az ilyen átvétel nem lényeges, hanem csak jellemző, mert a fonalat Madáchtól Goethéig, Goethétől Wielandig vezeti s talán Wielandnál sem szakad meg. Ő is mástól vette az eszmét.

Az átvételek közül fontosabbak még a következők:

4. *Az ember tragédiájá*nak az első színe Faust Prolog im Himmel-jére emlékeztet. Ugyanaz a szín, ugyanazok a személyek (az Úr, a sátán és az arkangyalok). Hasonlít a két jelenet abban is, hogy mindkettőben bírálja az ördög az Úr művét. Mindkettőben engedményt tesz az Úr az ördögnek. Goethénél Faustot, Madáchnál a két fát engedi át, hogy velük az embert megrontsa. Az első

színben előfordul egy gondolat, amely hasonlít a Faust azon passzusához, midőn az ördög mint tanítvány mutatkozik be Faustnak:

Ich bin ein Teil des Teils, der anfangs alles war,
Ein Teil der Finsternis, die sich das Licht gebar,
Das stolze Licht, das nun der Mutter Nacht
Den alten Rang, den Raum ihr streitig macht,
Und doch gelingt's ihm nicht, da es, so viel es strebt,
Verhaftet an den Körpern klebt.

Az *Ember tragédiájá*ban ezt így mondja Lucifer az Úrnak:

Te anyagot szültél, én tért nyerék,
Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás,
A fénynél árnyék, kétség és remény.
Ott állok, látod, hol te, mindenütt.

Tehát Mephisto szerepköre is Goethéből való.

5. Megegyezik a tanítvány jelenete is a két műben. Egy egyetemi hallgató megjelenik Faustnál és tanácsot kér tőle, hogy milyen tárgyakat hallgasson. De Faust helyett Mephisto fogadja és kigúnyolja előtte a tudományok nagyképűségét, semmiségüket akarja neki bebizonyítani. Elmondja, milyenek az állapotok a jogi, teológiai, orvosi, filozófiai fakultáson. Végül e szavakat halljuk tőle:

Grau, teurer Freund, ist alle Theorie,
Und grün des Lebens goldner Baum.

Hagyja tehát el az elvont tudományt s menjen vissza az életbe! *Az ember tragédiájá*ban Kepler is ugyanezt mondja tanítványának a X. színben, de ő nem gúnyolja a tudományt, hanem jellemzi a művészetet is. Szól az eszményítésről, a művészi idealizációról. (Eszményítés az az eljárás, midőn a művész a főjellemvonásokat kiemeli, erősíti, összesűríti.)

Ezt így fejezi ki Kepler:

Igaz, igaz, az önt rá szellemet,
A természettel mely egyenjogúvá
Teszi s teremtett lénnyé érleli,
Mi anélkül csupán halott csinálmány.
Attól ne tarts, hogy míg eszményesítsz,
Kifogsz az élő nagy természeten.
De a szabályt, a mintát hagyd pihenni.
Kiben erő van és Isten[16] lakik,
Az szónokolni fog, vés, vagy dalol,
Ha lelke fáj, szívrázóan zokog,
Mosolyg, ha a kéj mámorát alussza.
S bár új utat tör, bizton célra ér.
Művéből fog készítni új szabályt,
Nyűgül talán, de szárnyakul soha
Egy törpe fajnak az absztrakció.

A művészetet tehát tanulni nem lehet. Az Isten adománya.

6. A föld szellemének megjelenése is Goethe Faustjából való.

7. Szintúgy Goethétől való Homunculus motívuma: a falanszter tudósa életet készít lombikban, Faust famulusa pedig Homunculust teremt kémiai úton.

8. Régi vígjátéki motívum, hogy az urak szerelmét parodizálja a szolgák szerelme. Egy ifjú úr és hölgy szerelmesek egymásba s a szerelmük csupa idealizmus. Egymásba szeretnek azonban az úr szolgája és az úrnő szolgálója is. Ezeknek a szerelme csupa trivialitás és mulatságos kontrasztja az urak szerelmének. Ezt Goethe felvette a Faustba. A kerti jelenetben Faust udvarol

[16] Isten = talentum.

Margitnak, Mephisto pedig, hogy Mártát foglalkoztassa, diabólikus kedvtelésből szatirikus bókokkal mulattatja Márta asszonyt. Ez azonban komolyan veszi Mephisto udvarlását. Madách átvette ezt a bizánci jelenetben, hol Ádám-Tankréd Isaurába szerelmes, Lucifer pedig Helenának, Isaura komornájának udvarol. Lucifer és Helena párbeszéde paródiája Ádám és Isaura szerelmének.

9. Faust-hatás van a londoni jelenetben is, ahol a személyek egy-egy szóval jellemzik önmagukat. Ennek a mintája a *Faust*nak az a jelenete, mikor Faust és Wagner húsvétkor a város kapuja előtt sétálnak és nézik a nép mulatozását, találkoznak katonákkal, polgárokkal, fiatal leányokkal, akik úgy jellemzik magukat, mint a londoni jelenet sok szereplője.

A mű szerkezete. *Az ember tragédiáját* rendesen *keret*re és *álomképek*re szokták felosztani. Kerete a bibliai jelenetek, magva az álomképek. De valóban keret ez a keret? Nem, mert a bibliai jelenet maga a tragédia, az álomképek pedig betétek a tragédiában, a tragédia hősének viziói. A keret jellemző tulajdonsága, hogy el is hagyható s azért a mű érthető marad. De itt az I., II., III. és az utolsó szín nem hagyható el, ez mutatja, hogy nem „keret".

Az első bírálók egyike, Szász Károly, is felismerte, hogy az egyes álomképek között nagy különbség van. Mi ez a különbség? Az, hogy Ádám az első álomképekben cselekvő személy, az utolsókban csak szemlélődik. Az elején aktív, a végén passzív, csak mint „előkelő idegen" nézi a dolgokat. Mi ennek az oka? A történeti álomképekben Ádám, az örök ember, mint nagy egyéniség jelenik meg. De az utolsó képek a jövőből valók, ott többé nincs

nagy egyén. A jövőben nem tudunk neveket mondani, a falanszter nem tapad képzeletünkben egy nagy történeti hérosz nevéhez. Ezek a jelenetek kollektív jellegűek. Ezért Ádám ezekben a jelenetekben aktíve nem is szerepel. Ez az oka a szerkezet egyik fősajátságának.

Mennyiben ragaszkodik Madách az *álom pszichológiájá*hoz? Az álomképeknél felmerül az a kérdés, hogy valóban álom-e az, amit Ádám lát. Például: minél tovább tart az álom, annál jobban összekeveredik a cselekménye, annál inkább összezavarodnak az alakok. Ez utóbbi Madáchnál nincs meg. Álom-e ez egyáltalán? Vannak, akik azt mondják, hogy ez nem is álom, hanem delejes, bűvös vizió. De maga Madách ezt álomnak mondja.

Érdekes kérdés: lehetséges-e azt álmodnunk, hogy álmodunk? Más szóval, lehet-e álom az álomban? (Kepler.) Egyik álmunkban visszaemlékezhetünk egy másik álmunkra és azt mintegy folytatjuk. Erre épített Madách, mikor darabjában megírta, hogy Ádám azt álmodja, hogy mint Kepler elalszik s álmában mint Danton végigéli a francia forradalmat.

Más ilyen érdekes kérdés: felébred-e Ádám az álomképek között? Sokan azt állítják, hogy Ádám közben felébred, de ez nem igaz. Ádám nem ébred fel az egyes álomképek végén, de kissé mégis feleszmél, belejátszik álmába a külvilág tudata, kezdi tudni, hogy ő Ádám. Szemére vetették Madáchnak azt is, hogy Éva nem álmodik. Ő is elalszik, de midőn felébred, nem úgy beszél, mintha ő is álmodott volna. Ez nem baj, ránk csak az fontos, hogy Ádám álmodik. Lehet, hogy Madách felfogása szerint Éva is Ádám álomképeit látta. A végén Ádám úgy van, mint mi álmainkban: mennél gyötrőbb lesz az álom,

annál jobban közeledünk a felébredéshez. Ádám álmai közül leggyötrőbb az eszkimó-jelenet, ezután felébred. Tehát az imént felvetett kérdésre azt felelhetjük, hogy Madách általában nem mond ellent az álom pszichológiájának. S ez a fődolog.

A mű főeszméje. Ebben a kérdésben minden bírálónak más és más a nézete. Csak Shakespeare életére vonatkozólag oly eltérők a vélemények, mint erre. Palágyi azt mondja, hogy *Az ember tragédiája* Madách tragédiája. Benne saját életét és a magyar történet legújabb korát szimbolizálta. „A maga életének drámáját akarta megírni, de úgy, hogy benne az egész emberiségé tükröződjék; az egész emberi nem sorsát akarta szemléltetni, de úgy, hogy az egyszersmind egyéni életének válságait jelképezze." Például a hatalmáról önként lemondó fáraó = a privilégiumáról 1848-ban önként lemondó nemesség. Az athéni jelenet, hol a nép gyalázatosan visszaél a szabadsággal = a magyar megyei élet, „a megyegyűlések kortesvilága". (Ezt báró Eötvös József is ostorozta *A falu jegyzőjé*ben.) A falanszter jelenet, hol az egyén nem érvényesülhet a mechanizmus miatt = a Bach-korszak, hol mindenható a bürokrácia. — Ez igen fantasztikus magyarázat.

Az ember tragédiája tárgyalásánál a kardinális kérdés, amelytől a többi függ, az, hogy az álomképek valódiak-e, vagyis megfelelnek-e a világtörténetnek, vagy pedig ördögi megvilágításai ennek. Amint valaki az egyik vagy másik nézethez csatlakozik, azonnal más szemmel nézi a művet. Hogyan vélekednek e kérdésről a magyarázók?

Arany szerint, aki 1862 április 2-án a Kisfaludy-Társaságban bemutatta a művet, az álomképek nem felelnek meg a világtörténetnek, azok

a világtörténetnek diabólikus megvilágításai. Ebből következik, hogy a mű nem is pesszimista tendenciájú. Ő ezeket mondja:

Én nem találom e pesszimizmust Az Ember Tragédiájában, mihelyt mint egészt fogom fel. Mert min sarkallik az egész? Lucifer részt követel a teremtésből, hogy megrontsa azt. Nyer Istentől két megátkozott fát. Egyik fa segélyével erkölcsileg már megrontá az embert, hanem ő fizikailag is tönkre akarja tenni Ádámban az összes emberiséget, hogy ne is szülessék az. Kívánhatjuk-e Luciferről, hogy ne pesszimista színben mutassa neme jövőjét Ádámnak, midőn célja: kétségbeejteni s benne ily módon egész ivadékát elölni? Úgy de, mondják, a sötét álomképek tárgyilag is egyeznek a világtörténettel. Ezt tagadom én. Minden tárgyi hűség mellett, mellyel egyes korokat felmutat a szerző, látszik, hogy Lucifer, célja szerint, a sötétebb oldalt vette. Ez nem a szerző pesszimizmusa: ez magából a szerkezetből foly így. Téved tehát, ki úgy fogja fel, hogy a szerző a világtörténet egyes szakaszainak, s általuk az egésznek, hű képét akarta adni, azt mutogatván, hogy nincs haladás az emberiségben, csak szüntelen körben forgás, vagy alább szállás, míg minden a nihilizmusba süllyed. Ki egyszerű egész voltában tekinti e kompoziciót, az tisztában lehet a költő céljával. „Lucifer az embert teljesen meg akarja rontani; az első embert kétségbeesésig űzve, benne megsemmisíteni összes nemét; ez neki a sötét képek által már-már sikerül is, midőn a szeretet szava és Isten keze visszarántja az örvény széléről." Ez a mese alapvázlata: innen indulva kell méltánylani az egyes részeket és a kivitel sikerét.[17]

Erdélyi János a már említett 1862-i bírálatában azt vallja, hogy az álomképek oly tettek sora, melyeket az ördög sugallatára követ el az ember. Ezt írja többek közt:[18]

Az Ember Tragédiájának alapeszméje Luciferben van megtestesülve, az indokok tőle származnak s a történetből

[17] Arany *Hátrahagyott dolgozatai*, II., 489—492. l.
[18] Erdélyi i. m., 484. l.

leginkább oly események kiszemelve és összeállítva, melyeket a rosszlélek sugallata után vitt véghez az ember, vagyis az embervilági történelemnek ördögi része. Egyiptomból a milliók egy miatt, Athénből a szélirányú változó nép, Rómából a megromlottság, a kereszténységből a türelmetlenség, a tudományból a tudatlanság (azt tudni, hogy nem tudunk), a francia forradalomból Danton, a falanszteri rendszerességből az ember számszerinti becse (nos numerus sumus: Horác); holott ezek csak árnyékoldalak s ezeket tartja nekünk állandó világításban Az Ember Tragédiája.

Gyulai Pál csatlakozott Arany János véleményéhez, szerinte „amit az álomképekben látunk, az nem hű mása a valódi történeti folyamatnak, hanem annak ördögi megvilágítása".

Endrődi Sándor *Századunk magyar irodalma képekben* (1900) című művében (amely munka címe nem felel meg a tartalmának, mert csak az 1825—1867 közötti részt tárgyalja) így ír:[19]

Sátáni világításba borított képek. Jelenetek, melyekben Ádám, az örök ember, más és más alakokat váltogat, új és új eszmékért száll küzdelembe, de küzdelmének értelme és eredménye mindig egy marad: a bukás. Harca nem egyéb, mint a vágyaiban korlátlan s képességeiben tehetetlen ember lelkének szomorú vergődése. Nemes, igaz, nagy lelkesedések, — nyomukban sötét bűnök, elaljasodás, elteltség, kiábrándulás.

Ez a hős mindig fennkölt eszmék bajnoka, szánalmas végzete azonban eszményi magasából szakadatlanul a porba buktatja. A legdicsőbb elvek elhitványulnak kezében. Mellette, szintén kettős természetével, az örök nő, a szerencsétlen, hiú Éva, kit a végzet nem rózsaláncokkal fűz oldalához, de a gályarabok békóival bilincsel hozzá. Együtt hurcolják sorsukat fényben, árnyban, mindig a jobbat remélve s mindig áldozatul esve a gonoszabbnak. Angyal és démon váltogatják egymást a nőben is s Madách művészetének becsületére válik, hogy a saját

[19] Endrődi i. m., 408. l.

tragédiájából csak néhány jellemző vonást használt fel helyzetszerűleg s keserű tapasztalatai dacára nem egyoldalú, kirívó rajzban tüntette fel Évát, mint ahogy eredetileg akarta. Nemcsak felesége volt, akit valaha szeretett s akitől aztán könnyelműségei miatt elfordult, de volt anyja is, akit fennkölt lényeért, magasztos erényeiért imádattal vett körül. Éva rajzában ez az utóbbi győzött. Mint az ember nemtője, fölemelő géniusza, a szív elévülhetetlen igazainak hirdetője jár a küzdő s folyton új meg új világot áhító Ádám oldalán s gyógyító eszmeként vegyül a nyughatatlan harcokba, melyeket ez a teremtő és romboló lélek — Lucifer karján haladva — végigálmodik.

Oh ez a mindig erős és mindig gyönge Ádám, aki önhitten indul meg útján s azt hiszi, maga intézi sorsát, mikor végzete kergeti!

Végletek és következetlenségek közt lökődik előre. A sátánilag berendezett szín, a díszítő szárnyfalak csak addig kápráztatják, míg egy új eszme élesebb sugaránál észre nem veszi kopottas voltukat. Amiért ma lelkesedik, holnap megtagadja. Az ördögi sugalmaknak minden tekintetben hálás médiuma. Csak alakja, jelmeze változik, lényegében ugyanaz marad. A nagyot, a felségest, az eszményit kergető örök-ember, akinek minden vágya a megnyugvás s állandó refrainje mégis az, hogy „Vezess új célra, Lucifer!"

Ez az ördögi megvilágítást valló felfogásnak a véglete.

Kármán Mór *Az ember tragédiáját* elemző tanulmányában (Budapesti Szemle, 1905; külön is megjelent az Athenaeum kiadásában 1907-ben) ezt mondja:[20]

Ezen vezető elvek szerint megérteni a történetet csak a tudomány feladata lehet, nem a költészeté. Drámánkból csak mint végső eredményei vonhatók le, mert ennek történeti képei majdnem visszáját adják annak a felfogásnak. Helyesen jegyezte meg Arany: Magából a dráma szerkezetéből foly, hogy „minden tárgyi hűség mellett,

[20] Kármán i. m., 64. l.

mellyel egyes korokat fölmutat a szerző, látszik, hogy Lucifer célja szerint, a sötétebb oldalt vette". Nem az álmok tragédiája, hanem az Úr ítélkezése és az angyalok buzdító végkara mutatja, milyen szemmel tekintsük a történet igaz, világosabb képét.

Szerinte tehát a világtörténet az emberiség erkölcsi felfogásának megnyilvánulása. A gondviselés őrizi meg és intézi az emberiség sorsát, Madách álomképei azonban majdnem az ellenkezőre tanítanak. *Az ember tragédiájá*ban meglátszik a világtörténeti jeleneteken, minden tárgyilagosság mellett is, hogy Lucifer a világtörténet eseményeit célja szerint a sötétebb oldalukról mutatja be. Éppen azért nem is látszik az álomképekben a gondviselés segítő keze, de hogy Madách tendenciája ez volt, azt az utolsó jelenetben Isten szavaiból és az angyalok karának énekéből tudjuk meg.

Kardeván Károly írta a legterjedelmesebb könyvet *Az ember tragédiájá*ról (1910). Felfogása a következő: Lucifer őszinte, de céljához képest a világtörténetet sötéten mutatja be. Szerinte kétfélék az álomképek: a világtörténeti álomképek a tényeknek megfelelnek, csak a megvilágításuk ördögi. A többi jelenet a londonitól kezdve csak az ördög következtetései. A munka főeszméje a hit apológiája. Az embert küzdelmeiben a hit és tudás vezetik előbbre. Az alapeszme az, hogyha e kettő ellentétbe kerül egymással, s a tudás megtámadja a hitet, egy időre győz a tudomány, de csak azért, hogy a hitet még jobban megerősítse az emberben. Ádám (mint egy időben régebben Madách) elvetette a hitet és a tudással akart boldogulni; a tudást (Lucifert) választotta útitársul, s a gondviselést gőgösen eltaszította magától. De a tudás megmutatta neki a jövőt. Ezen kétségbe-

esett s odajutott, hogy a gondviselésbe vetett hit nélkül meg kellett volna ölnie magát. A tudás tehát nem elég a küzdelemhez, ehhez a gondviselés is kell. Ez az ember kettős tragédiája: az emberiségé, valamint az egyes emberé is, aki a tudásra bízva magát, minden szerepében elbukik, minden eszméjéből kiábrándul s végül a hit karjaiba kell vetnie magát. Ez tehát a vallás apológiája a tudással szemben.

Ezek a kritikusok eddig mind Arany felfogását osztják.

Alexander Bernát (*Az ember tragédiája*, Budapest, 1909) ezt mondja:[21]

Az ember sajátos keveréke a jónak és rossznak, az erőnek és gyöngeségnek, a nemesnek és nemtelennek. A végleteket szereti, gyors lelkesedését épp oly gyors kiábrándulás követi, amiért tegnap lelkesedett, azt esetleg már ma neveti, néha pedig mély csüggedés váltja föl harci kedvét, azt hinnők, hogy örökre elveszett, de csakhamar újra éled. Megnyugodni valamiben, végkép eltespedni, mindenről lemondani — addig, míg ember marad — nem tud.

Épp ez mutat rá lelkének arra az isteni bélyegére, mely történeti életének tragikumát enyhíti. Akikben az emberi természet legtökéletesebb kifejezésre jut, az emberiség nagyjai, azoknak hivatása az, hogy küzdjenek az emberiségért és azoknak végzete az, hogy elbukjanak a küzdelemben, mert az eszméket, melyekért küzdenek, a tömeg félreérti s elferdíti, őket magukat pedig a hálátlanok eltapossák. Ha ezt a tragédiát csak egyszer látnók, mély szomorúsággal töltene el bennünket. De ha az egész emberi történetet nézzük és a tragédia folytonos megújulását tapasztaljuk, akkor a szomorúságot a fölmagasztulás érzése megfosztja kínosságától. Eszmékért lelkesedni, az emberiségért küzdeni örök, elpusztíthatatlan birtoka a nemes léleknek. A nemes lélek tragikuma, hogy elbukik, de büszkesége, hogy nemes küzdelemben bukik el.

[21] Alexander i. m., 212. l.

A mű alapeszméje tehát szerinte az, hogy az ember keveréke a jónak és rossznak. Ha látjuk, hogy a jó elbukik és győz a rossz, az fáj nekünk, de ha látjuk, hogy ez az egész világtörténeten keresztül így megy, akkor a fájdalmas, kínos érzés megszűnik. A nemes léleknek megnyugvást ad, hogy nemes eszmékért való küzdelemben bukott el. A lélek isteni vonása és a nő kísérik küzdelmében. Az álomképek Alexander szerint igazak a londoni jelenetig. Ettől kezdve elvesztik pozitív jellegüket, ami ezután jő, az csak a költő kétkedése, szorongása, igazi álom. Alexander tehát nem tartja az álomképeket az ördög káprázatainak.

Arannyal, Erdélyivel, Endrődivel, Kármánnal, Kardevánnal szemben mi azt a nézetet valljuk, hogy az álomképek valódiak, azaz Madách valóban ilyen sötét színben látta a világtörténetet.

Mi szól az álomképek valódisága mellett? Az álomképek valódisága mellett tíz érvet hozhatunk fel:

1. A mű címe: *Az ember tragédiája.* Mi a tragikus a műben, ha az álomképek nem igazak? Ha valakinek rossz álma van, abban csak nem rejlik az emberiség tragédiája?

2. Ezt bizonyítja Madáchnak Erdélyihez írott levele. Ebben elmondja, hogy a jeleneteket, amelyeket bemutat, az emberiség történetének főstádiumaként tekinti. Ilyennek látja a forradalmat Párizsban, a szabad versenyt Londonban. Az emberiség történetének egyik főstádiumaként tekinti a szociálizmust is. Illuzió ez is, mint a többi.

3. Madách a világtörténetről máshol is nyilatkozott leveleiben, lírájában. Ezekből is látjuk, hogy ő a világtörténetet illuziók és dezilluziók sorának tekinti.

4. Isten nem cáfolja meg az álomképeket. A végén Ádám meggyötörve azt kérdi: Mi igaz mindebben?

Megy-é előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad,
S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?
Van-é jutalma a nemes kebelnek,
Melyet kigúnyol vérhullásaért
A kislelkű tömeg? Világosíts fel,
S hálásan hordok bármi végzetet;
Csak nyerhetek cserémben, mert ezen
Bizonytalanság a pokol.

Az Úr vigasztalja Ádámot, buzdítja, de álmait nem cáfolja meg. E jelenetre különben majd még visszatérünk.

5. Mikor Lucifer álmot bocsát Ádámra, meg akarja rontani az embert, tehát szándéka gonosz. De azt azért sehol sem mondja, hogy célját hazugsággal akarja elérni, hogy az álom hazug.

6. Lucifer maga is meg van győződve arról, hogy igaz, amit bemutat. Úgy beszél, mintha az álomképek valódiságában hinne. Midőn az álmot, mint bűbájt, rájuk bocsátja, ezt mondja:

Bűbájat szállítok reátok;
És a jövőnek végeig beláttok
Tünékeny álom képei alatt;
De hogyha látjátok, mi dőre a cél,
Mi súlyos a harc, melybe utatok tér;
Hogy csüggedés ne érjen emiatt,
És a csatától meg ne fussatok:
Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely bíztatand, hogy csalfa tünemény
Egész látás, — s e súgár a remény.

Lucifer tehát úgy adja elő, mintha bona fide mutatná be az álomképeket. Az álomképek igazak, de valamivel enyhíteni kell kegyetlen valóságukat.

7. Az eszkimó-jelenetet, a világ végét Madách a tudományos felfogásnak megfelelően írta meg. A föld ki fog hűlni, s az ember elcsenevészedik. Ezt Madách maga is így hitte. Nehéz tehát benne ördögi megvilágítást látni.

8. A római jelenet: a pogányság elfajulása, a kereszténység dicső feltámadása. Hol van itt az ördögi megvilágítás?

9. Az álomképekben bemutatott történeti események valóban megtörténtek, ami pedig nem történt meg, azt Madách a költőiség kedvéért vette fel, költői megtoldása a történetnek. Nem látunk benne ördögi káprázatot.

10. Ádám utolsó szavai:

Csak az a vég, csak azt tudnám feledni!

Ez az eszkimó-jelenetre vonatkozik. Tehát Ádám maga sincs meggyőződve arról, hogy az eszkimó-jelenet ördögi káprázat. Az álomképek tehát tényleg valódiak.

Madách talán úgy képzelte el a dolgot, hogy a világtörténet bajai reálisak, a világtörténet sötét képeket tár elénk, de nem kell csüggednünk, Isten majd csak kisegít belőlük.

Madách levele Erdélyi Jánoshoz. Egész vizsgálódásunk talpköve Madách levele Erdélyihez. (Az 1862 szeptember 13-án írt levél Erdélyi Jánosnak *Pályák és pálmák* című könyvének Függelékében található.)

Erdélyi 1862-ben írt bírálatában különösen a mű címét és a szocializmus kigúnyolását hibáztatja.

Az első vád így hangzik:

Tehát e rémítő látomások az ördög műve; vagy az, mit Ádám látott és átszenvedett, nem az emberiség együttes sorsa, konkrét története, melyben váltakozik a rossz és jó, a fájdalom és öröm: hanem pusztán az a része sorsának, mely nem ismeri a derűt, hanem csak a borút, olyan asztal, melyre sohsem tálaltatik fehér, hanem csak fekete leves. Ezt már, úgy hiszem, fentebb is eldöntőleg megmutattam s jelenleg nincs is egyéb hátra, mint végkövetkezésül kimondani, hogy Az Ember Tragédiája elhibázott cím e helyett: Az Ördög Comédiája.

Erdélyi itt következetes, mert ha a világtörténet az ördög káprázata, akkor az ördög fantazmagóriáját látjuk, melyben csúfosan (tehát nem tragikusan) megbukik.

A második vád így szól:

Tisztelet, becsület, de igazság is! Költő eljárása vakmerő játék az irodalmi komolysággal s keserű tréfaűzés az eszmékkel, mit egyedül az mentene, ha mai életünk és viszonyaink közepette „rendeltetése pályafutását" a hivatás eltalálná, meglelné, szabadon és erejéhez képest, mint Isten tudni adta, követhetné. Ha ellenben szándéktalan összetalálkozása két író,[22] költő és bölcsész elmejárásának: szükség, hogy egyik gúny legyen a másikra; vigyorgó fintor arc az eredeti őszinte alakhoz képest az utánzás. Lám a krisztianizmus, a reformáció, a politikai eszmeforradalmak is épen ilyen ellenlábasait, de tulajdonképen szörnyeit támaszták a szellemvilágnak, s bizonyos, hogy a farizeizmus, ultramontanizmus, szervilizmus épen annyi rosszra, gonoszra, bolondra és képtelenre esküdött mind a háromban, mint a mai civilizáció doktrinérjei a társadalmi elméletekben. Tűrhető-e, hogy a költő, a nagy igazságok látnoka, az eszmék prófétája ultramontanokkal stb. egy oldalon vegyen álláspontot a jövendő kor fejleményei ellenében?

Erdélyi szerint tehát Madách az ultramontánokkal állást foglal a jövendő kor haladásával szemben. Madách nem érti, hogy visszás az, amit a falanszterben festett, nem érti, hogy ez a mai vi-

[22] A következő sorok a Considérant hatásáról szóló fentidézett passzus folytatása. (Erdélyi i. m., 482. l.)

lágban is így van. Ma sem foglalkozik mindenki azzal, amivel szeretne.

Erre írta Madách azt a levelet, amely döntőfontosságú *Az ember tragédiájá*nak megítélésénél. A levél idevágó passzusa így hangzik:

A vád a szocializmust nézi, mintha én azt gúny tárgyául akarnám tenni. Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember Istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméin végig egymásután cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik s megbuktatója mindenütt egy gyönge, mi az emberi természet legbensőbb lényegében rejlik, melyet levetni nem bír (ez volna csekély nézetem szerint tragikum), de, bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlet erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az isteni gondviselő vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet „küzdj és bízzál"-ja vonatkozik. Az egyes képeket vagy momentumokat aztán úgy igyekeztem egymás után helyezni, hogy azok egy bizonyos cselekvő személynél is mintegy lélektani szükségből következzenek egymásból. Mind ezt lehet, sőt félek, hogy egyáltalán utól nem értem. Csak azt akarom kihozni, hogy midőn a szociálizmus gúnyolásával vádolsz, akkor szabadság, keresztyénség, tudomány, szabad verseny s mindazon eszmék gúnyolásával is vádolhatsz, mik az egyes részeiknek tárgyai, miket épen azért választottam tárgyaiul, mert az emberiség fejlődésének főmomentumaiul nézem. Ilyennek nézem a szocialisztikus eszméket is, s ezért állítám elő egy képben. Igaz, mindannyiban megbukik Ádám. De megbukik azon érintettem gyöngéinél fogvást, melyek természetében vannak, melyeket csak Isten keze pótolhat. Az eszme folyton fejlik, s győz, nemesedik.[23]

Tehát Madách nem gúnyolja a szocializmust, mert éppen ilyen álomképekben tárgyalja a szabadságot, a kereszténységet, a tudományt, a szabad versenyt stb.

[23] Erdélyi: *Pályák és pálmák.* Függelék, 501. l.

Ebből két dolog következik:

1. Ezek nemcsak álomképek, az ördög mutatványai, hanem Madách szerint az emberiség fejlődésének főmomentumai. Tehát nem ördögi káprázatok.

2. Madách a jövő fejlődését sem nézi másként, mint a multét. (Nem igaz tehát, hogy a mult- és jövőbeli álomképek közt különbség van.) A szocializmust sem tekinti tehát ördögi káprázatnak, hanem az emberi fejlődés egyik főmozzanatának, amely azonban még nem fejeződött be, hanem be fog következni, tehát még fejlődésben van.

Az eszme, melyet Ádám önerejében bízva, kitűz, nem valósul meg. Az illető kor ideálja illuziónak bizonyul. Az ember elbukik gyöngéje, gyöngesége, fonáksága miatt. Könnyű az ideált elméletileg kitűzni, de realizálni, megvalósítani nem tudjuk, mert nem vagyunk elég tökéletesek, észbeli és jellembeli hibáink vannak. Madách e fejtegetése fontos az álomképekre vonatkozólag. Ebből látjuk, hogy ő az örökös elbukást, kiábrándulást természetesnek tartja, nem pedig az ördög káprázatának. Ez Madách szerint a világtörténet igaz tanulsága.

Az ideálok emberi kezünkben összetörnek. Gyengeségünket csak Isten keze pótolja. Neki köszönhetjük, hogyha az egyén elbukik is, az eszme folyton fejlik, győz, nemesedik. Hogyan pótolja Isten keze a gyengét, hol látszik az álomképekben ez a pótlás, fejlődés, nemesedés? Erre a kérdésre később felelünk.

A levél többször idézett azon passzusában is, amely a mű alapeszméjére vet világot *(Egész művem alapeszméje az akar lenni...)*, azt mondja

Madách, a folytonos bukásban egy a vigasztaló, hogy az emberiség halad. Hol van ez a haladás a műben? Nehéz kérdés!

A világürjelenetben ezt mondja Ádám:

A cél voltakép mi is?
A cél megszünte a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.

Lucifer erre gúnyolja Ádámot:

Valóban szép vigasz, már hogyha még
A harc eszméje volna legalább nagy,
De holnap gúnyolod, miért ma vívsz,
Gyermekjáték volt, ami lelkesített.
Nem vérezél-e el Chaeroneánál
A megbukott szabadság védletében,
És Constantinnal nem küzdél-e később,
Világuralmát hogy megalapítsd?
Nem vesztél-e el hitmartír gyanánt
S később a tudománynak fegyverével
Nem álltál-é a hitnek ellenében?

Lucifer szerint a küzdés nem lehet célja az emberiségnek; nem vigasz, mert az ember folyton más és más eszméért küzdött. Ezt Ádám megcáfolja, s ez egyezik azzal, amit Madách Erdélyihez írt levelében mond:

Igaz, igaz, de mindegy, bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.
Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az embernemet.

Tehát a költeményben is kifejezi Madách, amit a levelében írt. De csak abstracte, általános elv gyanánt fejezi ki. Magában a műben de facto ezt az eszmét megérzékítve nem látjuk sehol. Az álom-

képekben valahol benn van, de nem szökik szemünkbe.

Hogyan pótolja az isteni gondviselés az emberi gyöngeséget? Isten az ember gyarlóságát az idealizmussal pótolja, azzal, hogy az emberiség fönnmarad, folyton küzd, ideálokat tűz ki magának, bizakodik. Ebben kell látnunk Isten kegyét. Ez az elvont gondolat sem érvényesül eléggé az álomképekben. Az álomképekben, amelyek a valóság hű másai, már lefolyt a világtörténet, amikor az Isten retrospektive kimondja: „Küzdj és bízva bízzál!" Tehát a költeményben sem Isten keze, sem a haladás eszméje nem érvényesül.

A tragédia szerkezetének szkémája ilyen szokott lenni:

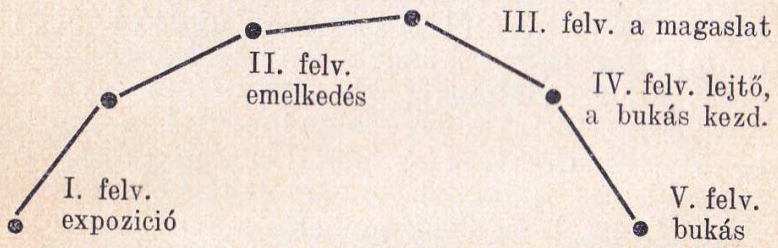

Ellenben *Az ember tragédiájá*ban az ideák menetének szkematikus rajza az Erdélyihez intézett levél alapján ilyen:

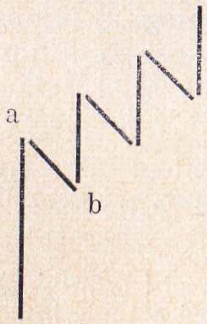

Ugyanis Ádám minden álomképben eljut egy magaslatra (a), de megbukik gyöngéjénél fogva (a bukás a—b). Majd Isten keze pótolja a gyöngét és Ádám újra felemelkedik, még pedig magasabbra, mint előbb volt, mert az eszme fejlődik, az emberiség halad. És ez így megy mindvégig. (Ezt a folytonos emelkedést a vonalrendszer emelkedése mutatja.) Ezt mondja Madách a levélben, Ádám a világürben és az Úr az utolsó jelenetben, de az álomképekben, a világtörténetben ezt nem látjuk. Hogy oszlassuk el itt az ellentmondást?

Madách az álomképek megírásánál bona fide járt el. Olyannak látta a világtörténetet, amilyennek az álomképekben festi, sötétnek, vígasztalannak. De a végén maga is visszaborzad a vigasztalan jelenetek sorától. S ekkor az utolsó képben bemutatta az ember küzdelmét „isteni megvilágításban", amit az álomképekben némelyek téves véleménye szerint, ördögi megvilágításban mutatott be. Hogyan történik az isteni megvilágítás? Ádám szemben áll Istennel. Az emberiség szenvedései után Ádámot, az örök embert, a lét okának nagy kérdése kínozza. Választ kér Istentől arra, mi a lét értelme, mire való az egész tragédia. (Pierre Joseph Proudhon francia író azt mondja a létről, hogy az sakkjátszma Isten és az ember között, amelyben valószínűleg az ember lesz a vesztes.)

Ádám ezt a kérdést az álmok után veti fel. Mit kérdez Ádám s mit felel Isten? Először az alkalmat említi, mely őt a kérdésre indította:

Uram! rettentő látások gyötörtek,
És nem tudom, mi bennük a való.

Első kérdés:

Oh! mondd, oh! mondd, minő sors vár reám:
E szűkhatárú lét-e mindenem,

Melynek küzdése közt lelkem szűrődik,
Mint bor, hogy végre, amidőn kitisztult,
A földre öntsd, és béigya porond?
Vagy a nemes szeszt[24] jobbra rendeléd?

Mindennek vége van-e a halál után, vagy jő utána másvilági lét?

Ez az emberiség gyötrő kérdése, melyet mindig kérdeztek. Ez a kérdések kérdése, melyre felel az Úr:

Ne kérdd
Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.

Ez tehát titok marad. Miért? Megmondja az Úr. Egyrészt:

Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked s túl örök idő vár:
Erény nem volna itt szenvedni többé.

Másrészt:

Ha látnád, a por lelkedet felissza:
Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt,
Hogy a múló perc élvéről lemondj?
Míg most, jövőd ködön csillogva át,
Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlen érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.
És biztosítva áll nagyság, erény.

Vagyis a két végletet az ember sohasem tudhatja meg. Az egyensúly középen van. Ez megóvja az embert a kétségbeeséstől és az elbizakodottságtól egyaránt, míg a biztos tudás tönkretenné. A nagy kérdésekre nézve tehát örök tudatlanságban mara-

[24] lélek.

dunk. Éppen ez a bizonytalanság ösztökéli az embert küzdelemre, ez biztosítja emelkedését.

Második kérdés:

Megy-é előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad,
S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?

Ádám itt nem konzekvens, mert hiszen a világürben teljes pozitivitással ezt mondta:

...bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.
Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az embernemet.

Lehet, hogy akkor maga is azt hitte, de most szkeptikus lett és kétségeit az Úr elé tárja.

Erre az Úr nem felel. Olyan titok ez is, melyet nem szabad tudni az embernek, amely örökre titok marad.

Harmadik kérdés:

Van-é jutalma a nemes kebelnek,
Melyet kigúnyol vérhullásaért
A kislelkű tömeg?

Ádám e kérdése igen természetes az álomképek után. Hiszen ott azt látta mindig, hogy az eszme és az eszme előharcosa elbukott. Az Úr erre sem felel Ádámnak, de a végén van egy általános formula, amely felelet e kérdésre is.

Ádám ezt kérdi az Úrtól:

De, oh Uram, ki fog feltartani,
Hogy megmaradjak a helyes úton?
Elvontad tőlem a vezérkezet,
Hogy a tudás gyümölcsét ízlelém.

Most az Úr megfelel az előbbi kérdésre is, de ez csak általános biztatás, felelet mindhárom kérdésre:

Karod erős, szíved emelkedett:
Végetlen a tér, mely munkára hív,
S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
Szünetlenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd. S ha tettdús életed
Zajában elnémul ez égi szó,
E gyönge nő tisztább lelkülete,
Az érdekek mocskától távolabb,
Meghallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.
E két eszközzel álland oldaladnál,
Balsors s szerencse közt mind-egyaránt,
Vígasztaló, mosolygó géniusz.

Itt különös értelemben használt kifejezések fordulnak elő, azokat meg kell magyarázni.

1. Mi az az *égi szózat?* Ezt Ádám már a Paradicsomban hallotta, mielőtt Lucifer megjelent. Ez az égi szózat az ideális javak összessége, az idealizmus, minden nagynak, szépnek, nemesnek foglalatja. Az égi szózat mindazt jelenti életszükségleteink között, amire nem anyagi szempontból van szükségünk.

2. Mi a *költészet?* Ezt a szót Madách itt nem a rendes, megszokott értelemben használja. „Költészet és dal" mondja. Miért van itt a dal kiemelve? Mert itt a dal a költészetet jelenti, a költészet pedig mást jelent. Mit? A vallást. Honnan következtetjük ezt? Van Madáchnak egy értekezése: *Az esztétika és társadalom viszonyos befolyása.* (Ez volt székfoglalója a Kisfaludy-Társaságban 1862 ápr. 2-án.) Ebben a következő sorokat olvashatjuk:

A vallás az észnek költészete, s a költészet a szívnek vallása. Mi természetesebb, mint hogy a két nem egymásnak fáklyáján gerjessze lelkesülése lángjait. De a val-

lásnak, hogy e célnak megfeleljen, ... hajlékonyan kell hozzásimulnia a népszellem örökké alkotó módosításaihoz.

Tehát innen következtethetjük, hogy a költészet itt annyi, mint a vallás. Tehát az égi szózat = költészet és dal = vallás és költészet. Ez a kettő = idealizmus. Ez a kettő egytestvér Madách költészetében.

Igen nehéz a magyarázata az angyalok végső karénekének. Felfogásunk szerint ez is az isteni gondviselés apológiája.

Van *Az ember tragédiájá*ban valami diszharmónia, valami diszkrepancia, ellentét. Az álomképek nem fedik teljesen az Úr szavait. Az Úr szavai fényesek, de nem oszlatják el az álomképek sötétségét. A szörnyű látványokat, a véget nem tudjuk feledni. De ez nem von le *Az ember tragédiájá*nak értékéből. Ilyen diszharmónia van a világirodalom legnagyobb remekeiben is. És ha ezt nem tudjuk megfejteni, vigasztalhatjuk magunkat azzal, hogy más sem bírta megfejteni. Faustban is van valami misztérium. Így nem tudjuk megfejteni, hogy csak egy példát mondjunk, Hamletet sem. Meddig színleli Hamlet az őrültséget, és hol kezdődik a valódi őrültség? Ezt nem lehet eldönteni. Az tehát ne bántson minket, hogy *Az ember tragédiájá*ban is van ilyen diszkrepancia. Hol?

1. Az álomképek nem fedik teljesen az Úr szavait. Nem értünk minden kérdést. „Az emberiség halad", „az eszme fejlődik", mondta Madách (a levélben), Ádám (az ürben) és az Úr (a végén). De hol halad, hogyan halad és miben? Az illúziók meghiúsultak és a véget nem tudjuk feledni.

2. Az álomképek sötétek. De hiszen ezek az emberiség történetének főmomentumai. Vagy csak

éppen a főmomentumok a sötétek? Vagy azok közül is csak azok, melyeket Lucifer—Madách bemutat?

3. „Küzdj és bízva bízzál!" mondja az Úr. De hát miért? Küzdeni csak célért érdemes. Igaz, hogy a küzdelem megnemesíti az embert. Küzdjek a küzdelemért? L'art pour l'art? Ez tönkretesz, kifáraszt, kimerít.

Azt kell hinnünk: Madách úgy fogta fel a dolgot, hogy a csapások ellen az emberiségnek egy orvosszere van: az Istenbe vetett bizalom. Isten nem hagy el, ha mi nem hagyjuk el őt. Bármily sötét is tehát a világtörténet, az élet ideális javait ápolni kell, követni kell az égi szózatot, az idealizmust és ki kell használni az egyéni élet örömeit. Ezeket kell latba vetni a világtörténet pesszimizmusának ellensúlyozására.

A mű belső szerkezete. A nő szerepe. Minden álomkép belső szerkezete három mozzanatból áll. Szkematikusan így lehetne felrajzolni:

I. Dezillúzió. Kiábrándulás az ideálból.
II. A nő fellépése.
III. Az új ideál kitűzése. Új cél.

Az első és harmadik momentumot már tanulmányoztuk, most a másodikat akarjuk vizsgálni. Milyen jelentősége van a nő fellépésének *Az ember tragédiájá*ban? Madách gondolatmenete ez:

Az emberiség mindig rászorul az idealizmusra, ahogy Madách nevezi, az égi szózatra. Ezt az égi szózatot a férfi a nő szívén át hallja meg, vagyis

a nő az idealizmus legjobb médiuma. Ez a nő szerepe a világtörténetben a férfi mellett.

Két kérdésre kell megfelelnünk:

I. Mi Madách felfogása a nőről?

II. Hogyan hat az égi szózat a nő szívén át a férfira *Az ember tragédiájá*ban?

I. Éva az örök asszony, Ádám az örök férfi. Ádám a férfi, Éva a nő típusa. Most az a kérdés, lehet-e a női sajátságokat mind egy nőben összefoglalni? Madách szerint lehet, mert ő azt hitte, hogy az emberi nem változatlan. Ez a felfogás tette lehetővé Ádámot és Évát. 1864 április 18-án tartott akadémiai székfoglalójában, melynek címe *A nőkről, különösen esztétikai szempontból*, olvassuk a következőket:

Az emberiség oly változatlanul egy, az emberi természet főjellemvonásaiban minden századokon s polgári állásokon keresztül oly hasonló marad, hogy az egész mult minden népeit ma is élő szemmel végigtanulmányozhatjuk a hasonló művelődési fokon álló és körülbelül hasonló befolyások alatt élő mai népekben.

Ez a gondolat az etnográfia mai álláspontja is. Ezt azután Madách példákkal is illusztrálja:

Homér hősei és női természetes, egyszerű világnézletökkel fel fognak előttünk elevenedni a józan, egészséges magyar faj középosztályában. Ott fog állni előttünk Odysseus és Penelopéja talán egy jómódú pusztai bérlőben, Páris egy világot látott fiatalabb testvérben, ki a világ hiúságát átlátva, a gazdának maradt bátya védszárnyai alá vonta magát. És megtaláljuk Helenát is, ki szebb napokat látott, de most megnyugszik sorsában, a napi fáradalmak után csendes lelkiismerettel fekszik le... Ott lesz minden egyéb, csak Trója falai hiányoznak.

Mi ebben a főgondolat? Mi ebben, ami fontos? Az, hogy Madách szerint az emberiség háromezer év alatt sem változott meg. De különös, hogy Madách itt megfeledkezett a faji különbségről, pedig ez nem lényegtelen. A magyar más, mint a német vagy a mai görög. Hát még a háromezer év előtti görögtől hogyne különböznék! Természetes, hogyha nem nézzük a faji vonásokat, úgy az emberiség alapjában egy. Szerelem, gyűlölet, irígység ma is olyan, mint volt régen. — Madách akaratlanul meg is cáfolta tételét. Párist úgy képzeli, mint egy világot látott ifjabb testvért, „ki átlátta a világ hiúságát". Ez nem Homeros felfogása, ez keresztény felfogás. Így Madách azzal, hogy a homéri világba becsempészte a keresztény világfelfogást, öntudatlanul is rámutatott arra, hogy bizony az idő halad és az emberek változnak. Helena jellemzése is különös. „A csendes lelkiismeret" sem vall Homér felfogására. Madách tehát a jelzőkkel megcáfolta magamagát, akarata ellenére is a változást mutatta ki.

Mindebből az a fontos, hogy Madách hitt az emberi természet változatlanságában s ez segítette őt az örök nő típusának megrajzolásában.

Minőnek gondolta tehát Madách az örök nőt?

A nő erősen különbözik a férfitól. 1. A nő lelkiélete más, mint a férfié, mert lelkiéletében a *kedély* uralkodik. „A nő a szívén keresztül gondolkodik", mondja Madách. A nő csak affektív logikára képes, vagyis olyan logikára, melyet az érzelmek irányítanak.

2. A nő korábban fejlődik, mint a férfi, de éppen mivel gyorsabban fejlődik, nem juthat el a férfi érettségének a fokára.

3. A nő könnyebben fog fel, könnyebben tanul, de nincs meg benne a teremtő géniusz. Ennélfogva az emberiség vezető szellemei közé nem emelkedhetik.

4. A nő passzív a nagy szellemi jelenségekkel

szemben; felfogó, de nem továbbvivő képessége van. Elméjének nincs teremtő, nincs alkotó ereje. Ez mindenesetre a neveléstől függ. A nőt nem nevelték alkotásra. De ha a géniusz megvolna benne, akkor annak a nevelés ellenére is érvényesülni kellene, mint azt a férfiaknál látjuk, akiket sokszor más pályára nevelnek, mint amelyekre végül lépnek. Vannak, akik alacsony sorból küzdik fel magukat, s mégis mint teremtők elsőrangú szerepet visznek s hírnevet szereznek a tudományban, művészetben. (Tehát a férfi fel tudja küzdeni magát, a nő nem.)

5. A nő fogékonyabb a szép iránt, mint a férfi, s ezért jobban is lelkesedik érte.

6. A nő momentán természet, a perc uralkodik rajta, hosszú, kitartó küzdelemre nem képes.

7. A nő életében a szerelemnek nagyobb szerepe van, mint a férfiéban. „Lehet nő, ki egész életében egyebet nem tett, mint szeretett, majd mint gyermek, majd mint nő, majd mint anya; míg a férfiú életében a szeretet vajmi csekély ürt tölthet csak be, s azon férfi valóban sívár életre néz vissza, ki egyebet nem tett, mint szeretett."

8. Ez utolsó tulajdonságánál fogva a nő hajlandóbb a szerelem aberrációira is. Extrémebb, végletesebb a nő, mint a férfi. Ezért „ha egyszer ki van ragadva kijelölt köréből, ha egyszer levetkezé a kegyelet érzéseit s túltévén magát a kedves előítéleteken — okoskodva akarja elemezni mindazt, mit csak éreznie kellene, sokkal mélyebben süllyed, s nehezebben — hogy ne mondjam, sohasem — képes többé erkölcsileg felemelkedni, mint azt a férfiban számtalan esetben látjuk. Kisebb lelki ereje s nagyobb szenvedélyessége közreműködnek ebben, s így valamint az erkölcsi és esztétikai szépnek eszményképeit a nő szolgáltatja: úgy az erkölcsi s esztétikai rút netovábbját is csak a nő képes előállítani." Tehát, úgy látszik, Madách szerint a nő nemcsak az égi, hanem a pokoli szózatnak is médiuma. *Az ember tragédiájá*ban is látjuk a nő süllyedésének szörnyű példáit Kepler feleségében, Borbálában, s a francia forradalom dühöngő, elvetemült leányában. „Csak a nőről teszik fel, hogy az ördöggel cimborálhat, ki talán mint angyal szállt alá az égből."

9. A férfi és nő cselekedete közt is különbség van. Amint más a férfi és más a nő, úgy más a cselekedete is. „Júlia mily egészen máskép szeret, mint Romeo. Macbethné mily egészen más gyilkos, mint férje." Majd megjegyzi Madách, hogy a költők túlozzák a nő érzelmességét, s ez helytelen. „Ma ugyan már oda jutottunk", mondja, „hogy Júliát nem találjuk eléggé szerelmesnek, — Antigonét vagy Desdemonát elég szenvedőnek. Nincsen mindezekben az a lázas izgatottság, mely a Kaméliás hölgy arcain ég."

II. Milyen szerepe legyen tehát a nőnek Madách felfogása szerint?

Fogadjuk el hát a nőt is olyannak, minőnek Isten számunkra alkotta... Ne dicsőítsük érdemén túl, s ne nézzük le, mindkettőt egyaránt követeli férfiméltóságunk önérzete. — Ha túlbecsüljük, magunkat alázzuk meg... Ha ellenben lenézzük, ismét magunkat kisebbítjük. — ...A nő esztétikai s költői világunknak mindig legkiválóbb s legjogosultabb tárgya fog maradni. Azon viszonyok, melyeket ő szó sorsunkba, aranyozzák meg éltünk sivatagát, töltik be sóvárgó lelkünk ürét.

Amit Madách székfoglalójában abstracte mond, azokat az eszméket látjuk in concreto *Az ember tragédiájá*ban Évában megtestesülve.

A nő szerepét *Az ember tragédiája* végén az Úr jelöli ki:

S ha tettdús életed
Zajában elnémul ez égi szó,
E gyönge nő tisztább lelkülete,
Az érdekek mocskától távolabb,
Meghallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.
E két eszközzel álland oldaladnál,
Balsors s szerencse közt mind-egyaránt,
Vígasztaló, mosolygó géniusz.

Tehát a férfi a nő szívén át hallja meg az égi szózatot. Hogyan történik ez az egyes képekben? Ezt fogjuk most megvizsgálni.

1. *A Paradicsomban.* Ádám és Éva boldogok. Az állatok szelíd bizalommal közelednek hozzájuk. Egyszerre nagy szélroham támad és megjelenik Lucifer. Mindketten megijednek. Éva azt mondja:

Reszketek,
Az égi zengzet is elhallgatott.

Ádám: Itt kebleden, úgy tetszik, hallom azt még.

Ez tehát szimbolikusan kifejezi azt, amit föntebb mondtunk: hogy a férfi a nő szívén át hallja az égi szózatot.

2. *Egyiptomban.* Ádám mint zsarnok fáraó ül trónján, mellette Éva, mint az agyonkínzott rabszolga felesége. Éva felsikolt, mikor a nép jajszavát hallja. Ádám feleszmél:

Hölgyem, te szenvedsz, s nem tudom, miként
Segítsek rajta. Szíveden keresztül
A jajszó, mint villám, fejembe csap
S úgy érzem, a világ kiált segélyt.

A fáraó nem hallotta volna meg a humanizmus szavát, de a nő szívén át meghallotta. Itt a nő valóban az égi szózat médiuma. (Midőn Éva férje, a rabszolga meghal, Éva felsikolt: „Óh jaj, ki fog majd engemet szeretni?“ Ezt idézte Gyulai Pál, midőn felesége meghalt. De egy nő szájában e szavak szebbek, természetesebbek, mert a nő egoisztikus szerelmét, a férfitól való függését tükrözik.)

3. *Athéni jelenet.* Miltiadest a hálátlan nép halálra ítéli. Miltiades, mielőtt lefejeznék, megátkozza a népuralmat, régi ideálját.

Vérpadra mostan, büntetésemül.
Nem mintha aljast bírtam volna tenni,
De mert nagy eszme lelkesítni bírt.

Éva előzőleg Pallashoz imádkozott s most, mert férjét lefejezik, azt hiszi, hogy Pallas nem hallgatta meg imáját.

Ah Pallas! meg nem hallgatád imámat.

De Ádámban változás ment végbe, Éva imája hatott.

Pallas meghallgatott. — Az ég veled,
Megnyugvás szállt szívembe, Lúciám.

Tehát itt is a nő az égi szózat médiuma, a nő imáját hallgatta meg az istennő, és megnyugvást adott Miltiadesnek.

4. *Római jelenet.* Vad tivornya közben a dőzsölők úgyszólván minden emberi méltóságról megfeledkeznek, csak a percnyi élvezetet hajhásszák. De a mélyresüllyedt nő még itt is fogékonyabb az idealizmus iránt. Sergiolus—Ádám szemrehányást tesz Júlia—Évának, hogy nem mulat:

Ádám: S te nem danolsz, mit búsongsz, Júlia?
Körülünk minden vigad és nevet.
Nem jól esik pihenned keblemen?
Éva: Ah jól, nagyon. De nézd el, Sergiolus,
A boldogság midőn elkomolyít.
Azt tartom, mely kacag, nem is valódi.

Legédesebb percünkbe is vegyül
Egy cseppje a mondhatlan fájdalomnak,
Talán sejtjük, hogy az ily perc virág
S így hervatag.

Ádám: Ah, én is érzek ilyest.

Éva: S kivált ha még dalt hallok és zenét,
Nem hallgatom a szűk korlátú szót,
De a hang árja ringat, mint hajó,
S úgy érzem, mintha álomban feküdném:
A rezge hangon messze multba szállnék,
Hol napsugáros pálmafák alatt
Ártatlan voltam, játszi, gyermeteg,
Nagy és nemes volt lelkem hivatása.

A nő lelkében a zene szárnyain át multja ébred fel. A zene hatása alatt visszagondol arra az időre, mikor még nem süllyedt annyira, mint most. Ádám megismétli Éva szavait, a nemesebb mult benne is felébred. A nő szavainak hatása alatt benne is feltámad, emelkedik a lélek. „Sursum corda!“ Fel a szívekkel! Ez már keresztény gondolat. Bizonyára nem terjedt volna oly hamar a kereszténység, ha nem lettek volna nők, akik lelkükben már előkészítették útját, mint Madách Júliája.

5. *Bizánc* a keresztény középkorban. Valóban a legsötétebb középkorban vagyunk. A kereszténység nem is szó-, hanem betűvitává fejlődött. Ádám mint keresztes lovag, mint Tankréd lép elénk. A szerelem varázsa örökre tilos Évának.

Éva ezt mondja:

Él bennem is mindez, mint tünde álom,
Mely tán az égből kísért e világra;
A lég hullámin szép dal árjadoz,
Mosolygni látok nemtők ezreit
Testvéri csókkal minden lomb mögül,
De hozzánk többé, Tankréd, nem beszélnek.

Az Évában itt megszólaló természeti érzés jogosultsága, a természet joga indítja Ádámot arra, hogy új eszmét, a természetet, annak kutatását, megismerését tűzze ki ideálul.

6. *Prága.* Kepler-jelenet. Éva mint Borbála. Itt a női természet másik véglete. Mintha Madách hűtlen feleségét látnók magunk előtt. Mintha Fráter Erzsi szép arca torzulna el lassanként Borbáláévá. Keplert magát nagyon szépen jellemzi a költő. Nemcsak száraz tudós, hanem rajongója is a természetnek. A csillagászat az ő szemében nemcsak tudomány, hanem költészet is: a nagy mindenség költészete. Mindent odaadott Borbálának, csak a csillagászatot, ezt az egyet nem.

Hisz nékem nem kell semmi a világon,
Csak az éj és tündöklő csillaga,
Csak a szférák titkos harmóniája,
Tiéd a többi,

mondja feleségének, ki pénzért zaklatja. Erre Borbála szemére veti férjének, hogy ő is áldozatot hozott neki, mikor neje lett, mert ő nemes család leánya, míg Kepler egy kocsmáros fia volt. Erre Kepler így felel:

Kétséges rang-e hát szellem, tudás?
Homályos származás-e a sugár,
Amely az égből homlokomra szállt?
Hol van nemesség más ezen kívül?
Amit ti úgy neveztek, porlatag
Hanyatló báb, mit lelke elhagyott,
De az enyém örök-ifjú, erős. —
Oh nő, ha te meg bírnál érteni,
Ha volna lelked oly rokon velem,
Minőnek első csókodnál hívém,
Te büszke lennél bennem s nem keresnéd
Kívül a boldogságot körömön;
Nem hordanál mindent, mi benned édes,

Világ elé s mindent, mi keserű,
Nem tartanál fel házi tűzhelyednek.
Oh nő, mi végtelen szerettelek!
Szeretlek most is, ah de keserűen
Fulánkos a méz, mely szívembe szállt.
Fáj látnom, mily nemessé lenne szűd,
Ha nő lehetnél; a sors semmivé tett,
Mely a nőt báb-istenként tartja még,
Mint Istenül tartotta a lovagkor,
De akkor hittek benne, nagy idő volt;
Most senki sem hisz, törpe az idő,
S a báb-istenség csak vétket takar. —
Elválnék tőled, szívemet kitépném,
Ha fájna is, tán nyugodtabb lehetnék,
S te is nélkülem boldogabb lehetnél;
De ott van újra a már meglevő rend:
Az a tekintély, egyházunk szava;
S együtt kell tűrnünk, míg a sír felold.

7. *Párizs.* Kepler megálmodja a francia forradalmat, s Dantonnak álmodja magát. Megismerkedik az arisztokrata leánnyal, akit a csőcselék hurcol elébe. De ez visszautasítja szerelmét. Ez a nő az, akiből az égi szózat megszólal. A multra hivatkozik, melyet ápolni akar.

Oh Danton, magasztosabb
Kegyelettel megóvni a romot,
Mint üdvözölni a felkelt hatalmat;
S e hivatás nőt legjobban megillet.

Majd az arisztokrata nőt leszúrja egy sansculotte, de megjelenik a pórnő, kezében tőrrel és véres fejjel. Danton előbb a legbüszkébb nőt látta maga előtt, aki a hitét megóvja s meghalni kész; ezután a vad pórnőt látja, aki felkínálja magát neki.

Nem bírom e szörnyű káprázatot.
Minő csodás hasonlat! — Aki az
Angyalt ismerte s látta azután

Hogy elbukott, az látott tán hasonlót.
Azon vonások, termet és beszéd,
Minden, csak egy kicsinyke semmiség,
Amit leírni sem lehet, hiányzik,
S minő egészen más lőn az egész!
Azt nem bírhattam, védte glóriája,
Ettől pokolnak gőze undorít el,

mondja Danton.

Itt a nő két végletben lép elénk, erre maga Kepler mutat rá, mikor felébred:

S az a két nő is álom volt-e csak?
De mit beszélek? egy nő, két alakban,
Változva sorsom zajgó végzetével,
Mint a hab, mely most fénylik, most sötét.

Majd újból látjuk Borbálát, Kepler hűtlen feleségét. Ez is a pokoli szózattal van betelve, nem az égivel. Itt Madách saját életéből merített.

8. *Londoni jelenet.* Látjuk az emberi törekvések kudarcát szimbolikusan, midőn az egész lakosság sírt ás magának. Hiába a pénz, a hatalom, a vége — a sír. Mindannyian feltűnnek a sír szélén. Megjelenik Éva, az örök nő. De Éva nem hull belé a sírba.

Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál?
Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt:
A por hull csak belé, e föld szülötte,
Én glóriával átallépem azt.
Szerelem, költészet s ifjúság
Nemtője tár utat örök honomba;
E földre csak mosolyom hoz gyönyört,
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.
(Fátyolát, palástját a sírba ejtve, dicsőülten felemelkedik.)

Lucifer: Ismered-é, Ádám?
Ádám: Ah, Éva, Éva!

A kortól megromlott Évában felébred az örök nő ideálja. Felemelkedik a londoni hiúság- és érdekvásárból s az égbe száll, mint a szerelem és költészet nemtője. Ádám ráismer benne a régebbi ideálra.

Mellesleg megjegyezve: mennyire a jelent festi Madách a londoni jelenetben! Ádám és Lucifer irodalmi kritikái födik Madách nézeteit. Tudjuk, hogy Madách elítélte a romantikát általában, a *Kaméliás hölgy*et különösen, mert túlzottnak találta. Itt Ádám mondja, hogy nem tűrheti az új irodalmi irányt, a romantikát, mert túloz és torzít. Erre Lucifer azt feleli, hogy neki éppen ez a torzítás tetszik, s Ádám elmaradt a világtól, ha még mindig a görög világból veszi a szépet.

Rajtad tapadt még a görög világból.
Ládd, én fia vagy apja, ahogy tetszik,
— Mert szellemek közt ez nem nagy különbség —
Az új iránynak, a romantikának,
Én épen a torzban gyönyörködöm.
Az ember arcra egy majomvonás;
A nagyszerű után egy sárdobás;
Ficamlott érzés, tisztes szőrruha;
Kéjhölgytül[25] a szemérem szózata,
Tömjénezése hitványnak, kicsinynek;
Szerelmi élvre átka egy kiéltnek;
Feledtetik, hogy országom veszett,
Mert új alakban újra ébredek.

Amit itt Lucifer mond, az igen csípős kritika a romantikára.

9. *Falanszter-jelenet.* Ebben a mechanikus világban is a nő az, aki fogékony a természet iránt. Mikor a tudós parancsára el akarják venni az anyától gyermekét, megszólal benne a természet:

[25] Ez célzás Dumasnak a *Kaméliás hölgy*ére, Gautier Margitra.

Mit nékem a fagyasztó tudomány!
Bukjék, midőn a természet beszél.

A tudós csodálkozik Ádám és a nő szerelmén. „Ez őrülés“, mondja. „Honnan ez?“

Ádám: Az édenkertnek egy késő sugára.
... Ne szánjatok. Miénk
Ez őrülés; mi józanságtokat
Nem irígyeljük. Hisz, mi a világon
Nagy és nemes volt, mind ily őrülés,
Melynek higgadt gond korlátot nem ír.
Szellembeszéd[26] az, mely nemesb körökbül
Felénk rebeg, mint édes zöngemény,
Tanuja, hogy lelkünk vele rokon,
S megvetjük e földnek hitvány porát,
Keresve utat a magasb körökbe.

Tehát itt is, e mechanizált világban, hol minden olyan, mint egy gép lelketlen része, itt is Éva az idealizmus médiuma. A nő útján Ádámot is megszállja „az őrület“, az idealizmus.

10. Az utolsó szín újra a *Paradicsom előtt.* Nagy sorsfordulat. Ádám öngyilkos akar lenni, mikor Éva megmondja, hogy anyának érzi magát. Ekkor is a nő szava idézi elő a fordulatot a férfi életében. Ádám meghódol Isten előtt.

Ádám tipikus és egyéni jelleme. Ádám, az egyén, egyúttal az emberiség képviselője is. Madách az álomképekben Ádám egyéni és tipikus fejlődését mutatja be. Ádám egyénileg is fejlődik, de mint az örök ember, leéli az emberiség életét is. A zsarnok fáraó, látván népének nyomorát, megtér s a nép barátjává, Miltiadessé lesz. Majd megúnván a politikai pálya keserűségét, a nép hálátlanságát, az élvezeteknek adja át magát mint Sergiolus. De az élvezet sem boldogítja,

[26] Szellembeszéd = égi szózat.

lelke mást kíván, az új vallás híve lesz (Tankréd). Madách tehát egy egyént különböző fejlődési fokon jellemez. Ezek azonban egyúttal a világtörténet fázisai, mondhatnók, krízisei. Tehát Ádám egyéni fejlődésének fázisai egyszersmind a világtörténetnek is krízisei. Ádám tehát *egyén*, mert az egyes ember fejlődési fokain megy keresztül, *típus*, mert az emberiség történetének fázisait éli át.

Plató szerepeltetése. Igen szellemes gondolata Madáchnak, hogy a falanszter-jelenetben fellépteti Platót.

Az aggastyán: Négyszázadik szám!
Plató (kilépve): Hallom.
Az aggastyán: Már megint
Úgy elmerültél álomképeidben,
Hogy a rád bízott marha kárba ment.
Hogy ébren légy, borsón fogsz térdepelni.
Plató (visszalépve): Még a borsón is szépet álmodom.

Különös, hogy Madách azért szenvedteti Plátót, amiért Plató lelkesedett. Madách tudnillik abba az államrendszerbe állítja be a görög bölcset, melyet Plató gondolt ki először. Plató ideális bölcsész állama, amelyet a Polyteia ötödik könyvében vázol, hasonlít a falanszterhez. Ebben Plató azt mondja, hogy a férfi és a nő között csak kvantitatív és nem kvalitatív különbség van. Ezért a nők emancipációját hirdeti. Eltörli a családi életet, a házasélet tartalmát két-három évre redukálja, a csecsemőt elvéteti anyjától és az állam által nevelteti, hogy a testvériség gondolatát beléjük oltsa. Az államot a tudósok, bölcsek kormányozzák. (Az internátusi nevelés, mely ma Angol- és főleg Franciaországban hódít, némileg Plató eszméinek megvalósítása.) Plató azért hirdet ilyen elveket,

mert a házasság Athénban családi közmegegyezés folytán jött létre és nem állt érzelmi alapon. Ennélfogva a családi élet sem volt elég bensőséges.

Összefoglalás. Mindent összefoglalva, Madách műve a magyar filozófiai költészet legkiválóbb terméke. Az álomképek, melyek a mű filozófiai magvát képezik, valóban Madách világtörténeti felfogását tükrözik és megfelelnek Madách intencióinak. Sötéten rajzolja ugyan, de vannak költők és korok, akiknél s amelyekben az élet jelenségei így tükröződnek. Ez egyezik Madách saját interpretációjával (lásd az Erdélyihez intézett levelet!). Az álomképekben megnyilatkozó pesszimizmust Madách a mű végén ellensúlyozza azzal, hogy felhívja az embert, legyen bizalommal Isten iránt. Bármily legyen is a világtörténet tanulsága, az egyéni életben van rekompenzáció: ilyen a vallás és a költészet.

Igaz, hogy ez a rekompenzáció, ez a vigasz nem nyilatkozik meg a mű során az egyes álomképekben, csak az Úr szavaiban, a mű végén, de ez *Az ember tragédiája* sajátosságaihoz tartozik. Van tehát az emberiség sorsában egy miszteriózus deficit, de ez ne ejtsen kétségbe. Különben a mindennapi élet is igazat ad annak a felfogásnak, hogy a világtörténet pesszimizmusa nem lehet döntő az emberiségre. Azért, mert élt Sztregován egy szellemes magyar nemes, aki a világot illúziónak és dezillúziónak nézte, azért ez nem áll az emberiségre. Ha kinézünk az utcára, boldog és boldogtalan embereket látunk, de a világtörténet menete erre nincs befolyással. Madách tendenciája ez: bizzék az ember a túlvilági erő segítségében. Az egyén, az egyes ember boldogul, vagy nem boldogul itt e földön, de legtöbb esetben függetlenül az

emberiség sorsától. A mű végén a halál utáni sors problémáját veti fel. Istenbe vetett bizalommal enged remélni. Mit érünk azzal, ha bebizonyítjuk, hogy nincs földöntúli lét? Mi haszna van a szegény özvegynek, ki férjét, a boldogtalan anyának, ki egyetlen fiát siratja, ha bebizonyítjuk nekik, hogy nincs másvilág?

A mű nyelve. *Az ember tragédiája* nyelvéről Arany János nyilatkozott igen találóan 1861 nov. 5-én Madáchhoz írott levelében.

Talán nem hatott úgy át meg át a magyar népnyelv érzete, mint oly nagy költőt kellene, az irodalmi nyelv pedig évek óta romlik, több-több idegenszerűt vesz magába. Talán előbb kaptad a német s általában az idegen kultúrát, hogysem a magyar nyelvszellem kitörölhetetlenül ette volna be magát nyelvérzékedbe. Vagy ha nem így volna, úgy tán merészebb játékot űzsz a nyelvvel, mint azt a nyelv most már tűrhetné.

Ebben Aranynak igaza van. Madách tényleg nem volt tanítványa Aranynak, a magyar nyelv szépségeinek kialakulásában nem vett részt. A negyvenes években Kölcsey és Bajza hatása alatt állott, s ez meg is látszik nyelvén. Vörösmartynak talán csak egy költeménye hatott nyelvére: a *Gondolatok a könyvtárban.*

Morvay Győző könyvének *(Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához)* nagy fontossága, hogy feltünteti pontosan, mit javított Arany *Az ember tragédiájá*nak eredeti szövegén.

A mű terjesztése. *Az ember tragédiája* három magyar embernek köszönheti rendkívüli népszerűségét. Kik ezek?

1. *Arany János.* Ő tekintélyével Madách mellé állott és elnyomta a kedvezőtlen bírálatokat.

2. *Paulay Ede.* Ő vitte színpadra *Az ember tragédiáját* s ezzel nagyon népszerűvé tette. Németországban is előadták. (Bár, amit a színpadon látunk, az nem egészen Madách-szerű.)

3. *Zichy Mihály.* Ő gyönyörű rajzokat készített *Az ember tragédiája* nevezetesebb jeleneteihez. Ezeket az Athenaeum sokszorosította *Az ember tragédiája* díszkiadásához.

Tündérálom.

Van Madáchnak egy töredék színműve: *Tündérálom.* Csak pár oldal. Ebben is, mint a *Dalforrás*ban, mely nyelvileg legszebb műve, vannak sorok, hol lelke összeforr a természettel.

Tündér Ilona játszik az emberek boldogságával. Azt kívánja, hogy hőse küzdjön érte:

Fáradjon értem, őrülten, vadon,
Szeressen és az édes fájdalom
Egész mennyét és poklát élje át.
. . . . . .
Nos aztán ember mit kívánna még,
Elég: egy percig volt övé az ég.

Hová való a hős?

De jó, ne mondd honát, úgy is tudom:
Mi volna más, mint a magyar haza?
Onnan került utolsó bajnokom,
János vitéz is, a szép dalia.

Ez célzás Petőfi *János vitéz*ére.

Csak ott találni még egy-egy zugot,
Hol pásztortűznél rólunk szól a dal,
A mult visszhangja most is suttog ott,
Gyermekregéknek hímes szárnyival.

E négy sor igen szép, igen költői.

A civilizátor.

Van Madáchnak egy műve, melyet 1859-ben, tehát *Az ember tragédiájának* évében írt. Címe: *A Civilizátor, komédia Aristophanes modorában.* Miért „aristophanesi komédia" ez? Mert politikai bohózat. Aristophanes, akit Arany János fordított magyarra, geniális kabaré-költő volt Athénben, a peloponnézosi háború korában. A leghíresebb, legkiválóbb férfiakat (Sokrates, Nikias, Demosthenes, Kleon), valamint a legkomolyabb politikai kérdéseket kicsapongó gúnnyal vitte a színpadra. Különben van róla egy másik felfogás is. A szobatudós német filológusok azt mondják, hogy Aristophanes kemény erkölcsbíró volt és látva korának erkölcsi süllyedtségét, keserűségében írta vígjátékait, hogy ostorozza velük a korcs nemzedéket. Keserű iróniával áll bosszút azokon, akik elősegítették Athén bukását. Ez az utóbbi felfogás kevésbbé valószínű. Aristophanes gúnyjának nem ez lehetett a fő oka, hanem az, hogy kedve telt a karrikírozásban.

Aristophanesről Péterfy Jenő írt tanulmányt (megjelent az Olcsó Könyvtárban is).

A Philologiai Közlöny 1912. évfolyamában Kristóf György írt egy értekezést Aristophanes vígjátékairól és Madách Civilizátoráról.

Mennyiben aristophanesi komédia a Civilizátor?

1. Szatirikus politikai bohózat. Amint Aristophanes Kleont, az athéni nép demagogját tette nevetségessé, Madách Bachot és a Bach-huszárokat pellengérezi ki.

2. Aristophanesnél is, Madáchnál is karok szerepelnek, énekelnek és együtt éreznek a főhőssel.

3. Aristophanesnél a karok nem mindig emberek, szerepelnek néha állati karok is, például a madarak. Madách ebben is utánozza, még pedig remekül sikerült ötlettel. Ő ugyanis svábbogárkórust léptet fel. (A svábbogarak kara célzás a Bach-korszak német inváziójára.)

4. A karének szerkezete Madáchnál is olyan, mint Aristophanesnél. (Strophé-antistrophé.)

5. Aristophanes Goethe szerint „a gráciák neveletlen kedvence". Nagyon szereti a sikamlós tréfákat. Ebben is követi őt Madách. De Aristophanesnél a vastag kétértelműségek a kényes helyzetekből fakadnak, ezek motiválják azokat. Ellenben Madáchnál a tréfák erőszakoltak, kirívóak, nem folynak a helyzetből.

Az egész mű a Bach-rendszer szatirája. Hőse Stroom. Miért kell két o-val írni a nevét? Talán mert így tekintélyesebb. Ő a civilizátor. Civilizátori tisztét kétféleképen tölti be: 1. mint germanizátor ki akarja irtani a magyar nyelvet, 2. a bürokratikus rendszer végletes híve, célja mindent felírni, lajstromozni. Hogy ezt megérthessük, tudnunk kell, hogy az osztrák kormány terve az ötvenes években Magyarországgal szemben ez:

1. Fellázítani a nemzetiségeket a magyar ellen. 2. A magyart ily módon leigázni s leigázva germanizálni. 3. Bürokratizálni akarta a magyart a cseh-német beamterekkel. Ennek üdvös hatása is volt, de eleinte rendkívül kellemetlen összetűzésekre adott alkalmat.

A Bach-kormány a külföld előtt azt hirdette, hogy Magyarországban van egy kiváltságos osztály s ez nem engedi a nép felszabadítását s az ország haladását. Ezt az osztályt akarja megtörni a Bach-kormány s ennélfogva ők a civilizáció terjesztői.

És most lássuk a darabot.

István bácsi, a magyar gazda, cselédeivel hazatér a mezőről. „Becsülettel bevégzénk a napot“ — mondja. („Be van fejezve a nagy mű, igen“, mondja az Úr *Az ember tragédiájá*ban. Ez a két mondat közel áll egymáshoz.) István gazda a ház udvarán cselédeivel vacsorához ül. Cselédei: Jano, a tót, Uros, a rác, Mitrule, az oláh, Carlo, az olasz, Miska, a magyar s Mürzl, a német. Uros, a rác, rosszul viselkedett a napi munkában, azért őt István bácsi azzal bünteti, hogy kizárja a „közasztaltól“. Mialatt falatoznak, megjelenik Stroom két kutya által húzott taligán, roppant halom irományon ülve. Szidja a rossz utakat, majd így mutatkozik be:

Én Stroom vagyok, a nagy civilizátor,
A végzet az, mely engem utamon visz.

Azután a nagy német hazát dicsőíti.

István: És hol van az, ha kérdni merhetem?
Stroom: Mi bárgyúság. — A Rajna és Dunánál.
István: Hát ama híres Katzenellenbogen,
És Bückeburg, Hechingen, Sigmaringen,
Schwerin, Strelitz, Reis-Schleis s más számtalan
Hitványság mind kiment már Afrikába?
. . . . . .
Stroom: A szellemegység fűzi mindezt össze.
István: Ah, úgy, tehát a németnek hazája
Az, ahol egykor puskaport csináltak
S ma is mindenki büszkén azt hiszi,
Hogy ő vala az egyik munkatárs.

(Tudniillik: hogy ő találta fel a puskaport!)

Különben ez egy német gúnyvers fordítása. A négysoros verset Madách 1861 május 28-án a határozati javaslat mellett mondott beszédében citálta. Íme:

Wo ist des Deutschen Vaterland?
Wo's Pulver einer einst erfand,
Und heut noch jeder denkt dabei,
Dass er der Miterfinder sei.

Így gúnyolja Madách a német egységet 1861-ben. Pedig ekkor már szőtte nagy terveit az a férfiú, aki a német egységet megvalósította s akinek egy sakkhúzása volt az osztrák-olasz háború: Bismarck.

(1862 április 2-án a Kisfaludy-Társaságban tartott *Az esztétika és társadalom viszonyos befolyása* című székfoglalójában azt mondta Madách:

Németország, mely oly meggyalázó szétszaggatottságban fetreng, s nem bír abból kibontakozva, nemzeti létre vergődni: irodalmában, festészeti és zeneiskolájában eggyé lesz és naggyá.

Itt ellenben gúnyolódik, mikor Stroom a „szellemegységet“ emlegeti.)

Stroom ezután magához édesgeti a cselédeket, a nemzetiségeket, kitúrja István bácsit a házából s abban hivatalt rendez be. Óriási mennyiségű iratot tölt és állít ki, majd a kart hívja fel segítségül. A svábbogarakból álló kar meg is jelenik. Ezek között osztja ki Stroom a hivatalokat.

Most bejönnek a svábbogarak az udvarra. Stroom ezt mondja:

Ezek bírák leendnek,
Méltóságos, megfontolt férfiak,
Büdösek bár, de még ez mit se tesz,
E fürge nép lesz a policia,
Mely befúródik száz rekesz dacára,
S kevéssel több piszkot hagy hátra, mint
Ételt. — Finánc meg e szemérmetes
Piaci légy lesz.

Mindenképen pénzt préselnek ki a szegény magyarokból. Stroom István bácsi ellen uszítja szolgáit. A cselédek eleinte örülnek Stroom uralmának, de azután látjuk, hogy „eben gubát cseréltek“ s újra a magyarokhoz csatlakoztak. István gazda áll élükre és megtámadják Stroomot.

Jano, a tót, egy szatirikus megjegyzést tesz:

Nincs oly vitéz több, mint a hős magyar,
Ha egy kicsit későcskén ébred is.

Küzdelemre kerül sor. István és cselédei megrohanják a házat, melyet Stroom és a svábbogarak védenek. Stroomék az ajtót védik, de István és cselédei az ablakon ugrálnak be és kiverik a házból a kart és a civilizátort. Stroom panaszkodik, hogy minden a stratégia ellen történt: a magyarok az ablakon át jönnek be, midőn ők az ajtóban várják az ellenséget. Avval vigasztalja híveit:

Kivertek, ám de a stratégia
Szép tudománya ellen nem hibáztunk.

De a svábbogár-karnak ez csekély vigasz. Kesergő énekük:

Elesett Svábia, a szent vár,
És Európa, melyet mink oly
Szépen germán-keresztyénesztünk,
Ismét csak vad pogánnyá süllyed.
. . . . . .
Oh tisztviselők szent Mekkája,
Szerencsétlen flótások vágya,
Aranygallérok Kánaánja,
Szent Svábia, ledűlsz örökre!

Stroom látja, hogy szerepének vége:

Eszmém dicső volt, büszke, nagyszerű:
Az egységes erős mónarchia,

mondja. Most nem marad más foglalkozás számára, mint a verkli. A kintorna mellett bús dalt énekel, mialatt a cselédeivel kibékült István gazda vacsorához telepszik és nagyot iszik a béke örömére. (A cselédek = nemzetiségek, amelyek most már egyetértésben élnek a magyarral.)

Mózes.

Madáchnak egy másik drámája is a magyar politikai viszonyokra vonatkozik. Ez a *Mózes*, amelyet 1860-ban kezdett meg. Forrása a biblia. Mózes a bibliában is erősen idealizált alak, Tudjuk, hogy Mózes öt könyve nem az ő műve, csak öt vagy hatszáz évvel Mózes halála után írták le. Addig Mózes csak a hagyományokban élt és így alakja átszűrődött, megtisztult a köznapi élet porától. Így tehát nem ismerhetjük valódi egyéniségét. Kortársa sincsen, aki pontosan írt volna róla. (Ellenben például az Úr Jézus Krisztus működéséről, egyéniségéről akkor is pontosan tájékozódhatnánk, ha tőle egyetlen beszédének szövege sem maradt volna fönn, mert Jézus kortársa volt századának leggeniálisabb írója, Szent Pál.) Mózesről csak sokkal későbbi feljegyzések vannak. Neve valószínűleg azonos az egyiptomi Amosis (Amasis)-szal. Különös dolog, hogy a kiváló férfiak mily nagy része kapja nevét az ellenségtől. Cid is az ellenségtől, a móroktól kapta nevét, mely eredetileg Seid (Sid) volt és urat jelentett. Attila is a gótoktól kapta nevét (Atta = atya, Attila = atyácska. Az oroszok is atyuskának hívják a cárt.)

De azért a zsidók vándorlásának története a pusztában hiteles. A Veres-tenger szuezi lagunái apály idején szárazak voltak, dagály idején elöntötte azokat a tenger. A vándormadarak ma is

úgy hullanak le ott, mint Mózes idejében a fürjek, az arábiai pusztán pedig a cserjéken gumiszerű izzadmány van: ez a manna. Isten ajándékának nevezik. A rézkígyó, melyet magukkal visznek, egyiptomi isteni jelvény.

A Sinai-hegy már a zsidók vándorlása előtt nagy szerepet játszik az emberiség vallástörténetében. Olyanféle szerepe volt, mint a görögöknél az Olymposnak. Kopár sziklahegység, melynek égbenyúló meredek csúcsain a levegő tiszta és ennélfogva a légköri tünemények, minők a napfény, mennydörgés, villámlás, igen intenzívek fölötte. Fenséges magány, organikus élet hiánya jellemzi. Ha vihar támad, olyan, mintha óriási fénykévék roppannának össze. Az ilyen vidék alkalmas vallásos eseményekre. Azért nem csodálkozunk, hogy a zsidóknak is itt jelentkezett fénytünemények, villámlás és mennydörgés közt Jehova.

Mi e drámában a magyar vonatkozás? Ez a kérdés még nincs tisztázva. Nem gondolt-e Madách Kossuthra, midőn Mózesről írt? (Ezzel nem azt mondjuk, hogy benne Kossuthot jellemezte, hiszen egészen más Kossuth és más Madách Mózese, csak azt a kérdést vetjük fel, hogy nem gondolt-e Kossuthra.) Talán igen, de ezt a „talán"-t nagyon kell hangsúlyoznunk. Mindkettő nagy népvezér, nagy reformátor. A nép egyiket sem értette meg; tévedések, szenvedések árán kellett kiérdemelniök a nagy reformátort. Ez a szenvedés a zsidóknál a pusztán való bolyongás, a magyarnál az abszolutizmus. Tehát csak a vonatkozásokban vannak magyar vonások, maga a dráma *nem* a szabadságharc allegóriája, zsidó történetbe öltöztetése. Madách e műben nem a magyar szabadságharcot dramatizálta, hanem Mózes történetét, de gondolt a szabadságharcra is. Nevezetesen három ilyen vonatkozást találhatunk a drámában:

1. A frigyszekrény törvényei: a negyvennyolcas törvények.
2. A bolyongás a pusztában: az abszolutizmus.
3. A pogány, aki ellen küzdeni kell: az osztrák.

Különös, hogy milyen sok reminiszcencia van ebben a műben Schiller *Die Jungfrau von Orleans* című darabjára. Talán azért van ez, mert kissé hasonló az alapeszme: Isten küldötte egyén megmenti népét.

A mű tartalma. *I. felvonás.* Mózest bemutatják a fáraónak, mint bölcs egyiptomi ifjút. (Mózes talált gyermek volt s a fáraó a bölcsek nevelésére bízta.) A fáraó Mózes tanácsát kéri egy igen fontos ügyben, az Egyiptomban, Gózen földjén lakó zsidók ügyében. Sok baj van e néppel, mert nem alkalmazkodik a szokásokhoz.

Egy nép, mely makacs
Előítélettel függ ősei
Szokásain, nyelvén és Istenén,
Utálva mindent, ami a mienk.
Melyet sem jó szó, fényes biztatás,
Nem tántorít el. Sem korbács, bilincs
Nem tör meg. És műveltségünk malasztja
Durvult kebléről nyom nélkül lepattan.

Mit tegyek hát a zsidókkal? — kérdi a fáraó. Mózes tanácsa az, hogy a népet meg kell törni. „Ne tűkkel szurkáld, karddal vágd agyon!", mondja. Ekkor jön a fáraó elé egy zsidó küldöttség, melyet Áron, Mózes testvére, vezet. (De nem tudják, hogy testvérek.) Mózes, mint a fáraó kegyence, kijelenti a küldöttség előtt, hogy a zsidóknak be kell olvadniok az egyiptomi népbe s ha ezt nem teszik, jaj nekik.

Midőn Mózes ilyen álláspontot foglal el a zsidók ellen s a küldöttség leverten távozik, megtudja nevelő dajkájától, Jokhebédtől (aki valójában édesanyja), a borzasztó valót, hogy ő is zsidó, még pedig Lévi sátorából, akit anyja, hogy a gyermek életét megmenthesse, kénytelen volt kitenni a sás közé.

Borzasztó ez Mózesre nézve. Ő, a zsidó nép legnagyobb ellensége, akit tanácsáért a fáraó trónjáig emelt, most ő is a zsidók közé álljon?

Most lépjek-e irígyek gúnyja közt
A megvetett rabszolganép közé,
S pórmunka közt törjön meg szellemem,
Mely a tömeg felett ragyogni lett.

A nép nem érdemli meg, hogy segítsenék rajta.

Hisz, hogyha e nép olyan lenne még,
Mely tenni képes, élni érdemes,
Melyet felrázni álmából remény van,
Azon szellemmel, mely bennem lakik.
De szolgaságnak gyáva bélyege
Lelkébe mélyen ette bé magát.
Vele csak halni, — élni nem lehet,
S még a sír is, mely várja — dísztelen.

Erre anyja ezt kérdi:

És honnan ismered te népedet,
Mondd, vakmerőn hogy pálcát törsz felette?

Ráveszi Mózest, hogy menjen és ismerje meg a zsidó népet. (Ez a motivum megvan Schiller *Wilhelm Tell*jében is. Attinghausen azt mondja Rudenznek: „Lern' dieses Volk der Hirten kennen!"

Mózes megfogadja anyja tanácsát s elmegy Gózen földjére a zsidók közé. Vándorlása közben látja, hogy a népet elnyomják az egyiptomiak, sanyargatják az adóexekúcióval (mint Magyarországon a Bach-korszak alatt!). Mikor Mózes megérkezik, a fáraó tiszttartója épen háremébe akarja hurcoltatni Máriát, Mózes és Áron hugát. Mózes megmenti Máriát és leszúrja a tiszttartót. Azután, látva a nép szenvedését, bevallja, hogy ő is zsidó:

Ismerjetek meg, — én Mózes vagyok,
Zsidó, miként ti, — testvértek, — barátok.

De a nép a szolgaságban elfajult. Gyáván ellene fordul. Fel akarják jelenteni a tiszttartó megöléséért. Menekülnie kell.

Oh én megcsalódtam.
E nép nem érett még, nem szenvedett még
Eléggé, hogy jobb sorsot érdemeljen,

mondja Mózes és elbujdosik.

II. felvonás. Mózes Hóreb hegyén él, mint pásztor, feleségével, Czipporával és kis fiával. Egyre várja, hogy népe érette küld. Éveken át semmi hír tőlük, hogy várják a felszabadítót. Amint juhait őrzi, megjelenik Jehova égő csipkebokorban és megszólítja Mózest:

Mózes, kelj fel s kövesd testvéredet.
Szabadítóját várja Izrael,
S bilincseit letörni vagy hivatva.

Epikus vonás, hogy Mózest Isten küldi el útjára. (Általában Mózes epikus és nem drámai hős, alakja már a bibliában ilyen.)

Megjelennek ezután a nép követei és hívják Mózest haza, hogy álljon Izrael népének élére. Mózes tépelődik, vajjon megérett-e a nép már arra, hogy küzdjön a szabadságért. Megérett-e a szabadságra?

És kész-e a nép áldozatra, mondd,
Szabadságáért s Ábrahám uráért? —
. . . . . .

Mert az nagyon olcsó hazafiság,
Mely, hogy ha nagy szavat hall, tapsra csapja
A szolgaságtól durva tenyerét.
. . . . . .
Népem megromlott hosszú szolgaságban,
Lassan kell azt sok szenvedésen át
Szabadságra tenni érdemessé.

Amint látjuk, a mű tendenciája tehát az, hogy a szabadságot szenvedéssel kell a népnek kiérdemelnie.

Mózes elhagyja feleségét és fiát s Egyiptomba megy, hogy népét felszabadítsa. Ép akkor érkezik, midőn a zsidó népnek kihirdetik, hogy kettős munkát kell végezniök, dupla sarcot fizetniök. Hiábavaló Mózes és Áron minden kérése, hogy bocsássa el a fáraó Izrael népét, csak legalább három napra, hogy a pusztában imádhassák Jehovát. A fáraó nem enged. A nép jobb szeretné alávetni magát s kegyelmet kérni. Mikor Mózes ezt ellenzi, a nép felzúdul ellene s meg akarják őt ölni. („Üssük le őt!" E jelenet *Az ember tragédiáját* juttatja eszünkbe, Miltiadest, az athéni szabadsághőst látjuk magunk előtt.)

Mózes a szabadság érdekében beszél. „Szabadság és véres harc" többet ér a szolgaságnál, de össze kell tartani.

Eljő végül a kimenet (exodus) éjtszakája. A zsidók elköltik a húsvéti bárányt és felkészülnek a nagy útra. A halál angyala vonul végig ez éjjel Egyiptom felett és meghalnak az egyiptomiak elsőszülöttjei. A fáraó e csapásra valóban elbocsátja a zsidókat, akik elindulnak a pusztába.

III. felvonás. Mialatt Mózes a Sinai hegyen van, hogy Jehovától a törvényeket átvegye, a nép aranyborjút készít és azt imádja. Még Áron, a főpap és a nők is körültáncolják. Midőn Mózes

ezt meglátja, az aranyborjúhoz sújtja a két kőtáblát, úgyhogy ez is, az is darabokra törik. Bősz haragjában parancsot ad Józsuénak:

Köss kardot Józsué és vedd magadhoz
A lévitákat, menj a táboron
Végig s ölj, pusztíts mindent útadon,
Mi nőtelen volt, nőt és gyermeket.
Ne kérdezd mennyi, azt nézd csak, minő.

S mikor Áron kérleli Mózest, ezt kiáltja Józsué után:

— Vágd csak, öld, ne félj!

Mózes itt igen kegyetlennek tűnik föl, szintúgy Józsué. Ezt mindkettőről a biblia is mondja. A barbár népeknél ez a kegyetlenség előny, mert félelmet ébreszt. S ez juttatja hatalomhoz és győzelemhez az erőset. Józsué is felkoncoltatja a férfiakat mind, s ezt mindegy vallásos kötelességének tekinti. Mózes így jellemzi küldetését, hivatását az egyik törzsfő, Abirám, előtt:

Még azt hiszed,
Uradnak az lehet feladata,
Egy gyáva, rossz népnek hazát szerezni! —
Ne hidd, ne hidd. — A nép csak dőre eszköz,
Egyes nagyok kezében, akik a
Világtörténetet vérével írják. —
Uradnak célja hont teremteni
Egész világra fénylő templomának,
A nép az eszköz, én a végrehajtó. —

Ez Mózes történetfilozófiája. (Különben igen különös történetfilozófia.)

Végre az őrjöngő Mária szavainak hatása alatt mégis enged a kérlelésnek. A moabiták megtámadják a zsidókat, de Mózes imájára az Úr a zsidókat segíti diadalra.

IV. felvonás. Jehova ködoszlopban megjelenik Mózes előtt, midőn a nép már Kánaán határán van s újra vissza akar térni az egyiptomi húsosfazekakhoz, mert fél megküzdeni a kánaáni népekkel. A haragos Jehova elhatározza, hogy a zsidó népet kiirtja.

Látom, hogy e nép rám nem érdemes,
Kiirtom egyig a földnek színéről.

Mózes könyörög Jehovának a népért. Felajánlja saját életét:

Oh, ne tedd, Uram! —
E népben élni, halni megtanultam.
Igaz, gonosz. Sujtsd őt, sujtsd és ne kíméld.
Küldj rá csapást csapásra, véle együtt
Eltűröm én is. — Oh, csak élni hagyd.
. . . . . .
Ha áldozat kell, végy el engemet,
Vérdíjul népemért inkább, Uram!

Az Úr azonban felel neki:

Beléje ette már a szolgaság
S álművelődés mérge úgy magát
Népembe, hogy korcsot fog szülni is,
A korcs szülő.

Mózes ezt mondja:

E puszta megtanítja
Szabad emberhez illőbb felfogásra.
Igaz, a nemzedék, mely mostan él,
Nem érdemes, hogy kíméld. Ám veszítsd el.
Itt a határról holnap visszatérek,
S mindaddig járom a pusztát vele,
Míg az utolsó embert eltemettem
Egyiptomnak csodáit aki látta,
S mérget szívott jólétéből magába.

Így is történik.

V. felvonás. A negyven év letelt. A zsidó népből már csak Mózes, Áron, Mária és Józsué van életben azok közül, akik Egyiptomból elindultak. (Józsué az egyetlen, akinek Jehova megengedte, hogy eljusson Kánaánba.) Most negyvenéves kóborlás után Mózes népét Kánaán földjére vezeti. Újra ott vannak „a szent küszöbnél", az Igéret-földjének határán az Abarim-hegy lábánál, mint negyven évvel azelőtt. Mózes érzi, hogy közeledik halála, ezért politikai testamentumot tesz.

Hogy ezt megérthessük, két hipotézisre van szükségünk:

I. Madách itt a magyar történetre gondolt. A frigyszekrény törvényei a negyvennyolcas törvények, a vándorlás az abszolutizmus.

II. Madách itt *Az ember tragédiájá*nak tanulságain okult, e mű eszméje *Az ember tragédiájá*nak javított kiadása.

Hogyan értsük ezeket? Mindjárt föl fogjuk fejteni.[27]

I. Mit mond Mózes testamentumában? Javult a zsidó nép a vándorlás alatt (azaz a magyar az abszolutizmus alatt):

a) Oh mostohább volt, mely nekem jutott,
A sors. Rabszolga-népet bíza rám.
Keresztül kelle száz vészen vezetnem,
Keresztül a tűz s vér keresztelésén,
Hogy szolgasága bűnjegyét lemossa.
Csak zúgolódás s átok volt jutalmam;
És mégis hálát mondok Istenemnek,
Mert e dicső napot meg hagyta érnem,
Melyben kifáradt a sors üldözése,
S csak győzelem vár a javult utódra. —

[27] Riedl kedvelt szólása.

Tehát a szenvedés, a vándorlás (az abszolutizmus) nem volt haszontalan, mert összetartásra, bátorságra, szabadságszeretetre tanította a zsidót (a magyart). Ez mosta le „a szolgaság bűnjegyét".

b) A frigysátor törvényéhez ragaszkodni kell.

Előttünk áll a frigynek sátora,
Melyben törvényünk s Istenünk lakik.
Ha e törvényt, melyért egy nemzedék
Hanyatlott sírba órjás szenvedés közt,
Melyet nem múló szent okmány gyanánt,
Ezreknek hulló vére megpecsételt,
Elhagyná a nép, mely Isten kegyéből
Oly annyi nép közül megnyerte azt;
Ha alkuvásnak dobná tárgyaul,
S idegen isteneknek kedveért
Egy szent sorában megcsonkítaná:
Átkoknak átkát én kérném fejére.

Mintha Kossuth Lajos nagy és nemes pátoszát hallanók 1849 után. Tehát ragaszkodni kell a frigysátor törvényeihez (a negyvennyolcas törvényekhez), melyekért egy generáció a vérét ontotta.

c) Végül ezt mondja Mózes:

Aztán, ha majd jó dolgotok leszen,
S bőségben örvendeztek Kánaánban:
Népem, ne hidd, hogy amely egyesít,
Az a szent eszme, amely összetart,
Mely nemzetté tesz, a föld, — a haza;
Mert dús kalászát néked rengeti. —
Nem, nem — hisz táplált a kietlen is,
Egyiptom is táplálta őseid,
S azért nem voltál-e egy mindenütt,
És nem maradtál Isten ősi népe?
S jövőben is az lesz közötted első,
Szívében a törvényt ki hűn megőrzi,
Ezrek felett, kik dús örökben élnek,
Bár nem lesz talpalatnyi földe is.

Mert nem hitvány göröngy, melyet tapodsz,
De e sátor törvénye tesz zsidóvá.

Vagyis: magyar, vigyázz, nem az tesz magyarrá, hogy a földedet őrzöd és megvéded, hanem, hogy az alkotmányodat megvéded, hogy fönntartod a 48-as törvényeket.

Ezután Mózes elhagyja a népet s a hegységbe megy meghalni. Jehova megjelenik neki, a hegytetőről megmutatja az Igéret-földjét, azután meghal Mózes is. (Áron és Mária már előbb meghaltak.) A hegy tövében a nép arról tudja meg Mózes halálát, hogy egy szirtfokon álló terebélyes tölgyfa nagy robajjal ledől s a mélybe zuhan.

Ekkor Józsué megindul Kánaán elfoglalására. Végszavaiban így összegezi a dráma tanulságát, a mű főeszméjét:

Mózes meghalt! — Le térdre, nemzetem!
Prófétád sírba szállott és vele
A kétes küzdés fájdalmas kora. —
De oh ne hidd, hogy meddő volt azért
E gyász kor. — Nem, nem az szülé az újat,
Melynek csak kínja volt övé, — virága
Miénk lesz, hogyha az új nemzedék
Bátran s győzelmi hittel lép belé. — —
Fújjátok a harckürtöket. — Előre!
Jerikó kapujához. — Hogyha Isten
Lesz keblünk vérte, — kürtjeink szavára
Erős fala előttünk porba dűl.

Ezek az utolsó sorok bizakodást fejeznek ki. A „gyász kor" előkészítette az új korszakot. Most már vége a szenvedésnek, az abszolutizmusnak. Újra remélhetünk. Bízhatunk Garibaldiban, III. Napoleonban s a közeli új szabadságharcban.

Ezek tehát a Mózes-drámának magyar vonatkozásai. Ez az a kulcs, mely megnyitja előttünk a drámát.

II. A második hipotézis az volt, hogy ez a dráma mintegy javított kiadása, korrektúrája *Az ember tragédiájá*nak. Mintha ezt az álomképet Lucifer kihagyta volna Ádám látomásai közül, mert a többivel ellentétben áll a vége.

E dráma *Az ember tragédiájá*nak folytatása. Mennyiben? Mózes kitűz maga elé egy ideált és azt meg akarja valósítani. Új életre akarja vezetni nemzetét. Nem fog-e ez is csalódással, dezilluzióval végződni, mint Ádám ideáljai? Nem! Miért nem? Mert Mózes már levonta a tanulságot Ádám csalódásaiból, okult Ádám küzdelmeinek sikertelenségén. Óvatosabb. Mózes nem törekszik azonnal az új ideál megvalósítására, mint Ádám, mert hiszen akkor ő is Ádám sorsára jutna. Ő előbb az új ideál számára neveli a népet. Ki kellett halni a régi nemzedéknek, mert ragaszkodott a húsos fazekakhoz és mert nem volt méltó az új ideálra. A pusztában felnőtt új nemzedék akarja az új ideált és meg is tudja azt valósítani. Mózes tehát előkészítette az új korszakot, nem átmenet nélkül haladt az új ideál felé. Ezért nem csalódott, ellentétben Ádámmal.

Madách többi művei.

Madách többi műveit nem érdemes behatóan tárgyalni. *Mária királynő* (1855) és *Csák végnapjai* (1861) című történeti tragédiáinak nincs irodalomtörténeti értékük.

Húsz éves korában írta első drámai művét, a *Férfi és nő*t (1843). Ennek címlapjára e szavakat írta jeligéül: „A férfi nagy nő nélkül is". Benne megjelenik már a későbbi Madách. Ezért szólunk róla néhány szót.

A darab a mitikus korban játszódik le. Hőse Herakles. Herakles egy nőre vágyik, aki méltó

legyen hozzá. Lekönyörgi az égből Hébét, az ifjúság istenasszonyát. Ez leszáll az égből, de eleinte nem akar felelni Herakles szavaira. Herakles könyörög neki:

Herakles [Kölcsey stílusában beszél]:

Ki vagy te szellemarcú lyányalak?
Mi a sugár, mely homlokod köríti?
Mi a hervadhatatlan glória,
Mely lényedet átfogja? Istenöltöny!
Hah, megimádlak, csillagok leánya! *(leomlik.)*
Te mosolyogsz, te megpirulsz! Mi az?
Nemednek rendes színe? Vagy nevetsz,
Hogy térdelek? *(felugrik.)* Szellem, hát néma vagy?
Vagy csak nem úgy szólsz, mint Herakles ért?
Vagy hangod oly lágy, hogy nehéz legünk
Nem bírja visszazengni és elúszik
A mennybe vissza?

A darab végén Herakles meg akar halni, de szerelmese, Jólé, nem mer fellépni Herakles máglyájára. Nem tud vele héroszi halált halni. Erre Herakles újra Hébéhez fordul az égő máglyáról:

Jössz-e már, Hébe? Sírom omladoz,
Nyujtsd a villámló arcot s csókodat,
Égcsókodat, égcsókodat!

Hébe leszáll hozzá az égből és a máglyára hajol. Herakles meghal.

Madách utolsó műve egy elbeszélés 1864-ből. *A Kolozsiak* a címe. Ez a novella a romantikus időkből szakadt a 60-as évekbe. Olyan, mintha 1844-ben írták volna. Irtózatosan raffinált bosszú a tárgya. A főalakok valósággal a bosszú deliriumában őrjöngenek s a végén kitűnik, hogy az egész egy szörnyű félreértésen alapult.

Tartalma röviden az, hogy Coronáró Margit bosszút akar állni Kolozsi Márkon. Ellopja annak

leányát, erkölcsi posványban neveli Bécsben, azután összeismerkedteti Kolozsival. Kolozsi beleszeret saját leányába s meg akarja szöktetni. Ekkor ismeri fel, hogy az ő leánya. Miből tudja ezt meg? A leány nyakán függő emlékpénzből. (Ez is romantikus motívum.) Miért akart bosszút állani Margit? Mert Kolozsi Márk tizenkét évvel azelőtt felgyujtatta szolgáival az ő kastélyát és megölette férjét.[28] Margit azt hiszi, hogy a kastély égésekor leánya is odaveszett, pedig azt Kolozsi megmentette, s hogy Istentől bocsánatot nyerjen, maga akarta felnevelni, mint saját gyermekét. Így tehát Margit a saját leányát lopta el Kolozsitól (kinek csak nevelt leánya volt) és rontotta meg.

Ezt Margit is megtudja, de későn. Kolozsi szobájában eltömi a kandalló kürtőjét, rácsukja az ajtót Kolozsira és a leányra, a kulcsot pedig a kútba dobja. Ezután visszajő, bekiált az ajtón Kolozsihoz s elmondja neki, hogy mindez az ő bosszúja volt. Ekkor tudja meg Kolozsitól, hogy saját leányát rontotta meg. Most már segítene, de ajtó, ablak mind vaspántokkal van elzárva. Leánya és Kolozsi bennfulladnak a széngőzben.

*

Mindezekből az következik, hogy remekmű csak akkor keletkezhetik, ha a nagytehetségű költő tehetségének megfelelő témát talál. Madách *egy* ilyen remekművet alkotott: *Az ember tragédiáját*. Ebben ugyanis nem mutatkozott költői tehetségének gyengéje. Ő egyéniteni nem tudott, de nagyszerűen tudott absztrakt gondolatokat megérzékíteni. Ez kitűnik *Az ember tragédiájá*ból is. Nyelve elmaradt korától, de gondolatköre

[28] Kolozsi Lorántot, Márk testvérét (a kuruc-labanc harcok idején).

a jövő nemzedék emberére vall. Nagyszerű epizódja a magyar litteratúrának. Ebben rejlik Madách költészetének titka.

VEZÉRSZAVAK. (1848—67.)[29]

Fellendült: 1. próza (regény), 2. tudományos szellem, 3. folyóirat.

Korjelenségek: 1. pesszimizmus, 2. realizmus, 3. pszichológiai érzék, 4. kritika.

Filozófiai dráma. Madách Imre.

Először: Kölcsey: *Vanitatum vanitas,* Berzsenyi, Vörösmarty: *Gondolatok a könyvtárban,* Petőfi: *Az apostol,* Arany: *Gondolatok a békekongresszus felől,* Czakó, Obernyik.

Élete (1823—64). Négy csapás. 1854-ben elvált Fráter Erzsitől. Arany bemutatja *Az ember tragédiáját*. Madách képviselősége. Halála.

Jelleme (pesszimizmusa). Lírája: *Lantvirágok* 1840. Elemei: 1. reményt követő csalódás *(Búcsú, Önvád, Borkához, Őszi érzés, Életbölcseség, A rom szelleme, A Megváltó),* 2. pesszimizmus (*Szontágh Pálhoz* írt levele), 3. panteizmus *(Dalforrás, Májusban, Sírom).* Hazaszeretete *(Nem féltelek, hazám!).*

Az ember tragédiája. 1861.

Kritika: Arany, Jámbor Pál, Tompa, Nagy Iván, Szász Károly, Erdélyi János, Zilahi Károly, Pulszky Károly.

Hegel filozófiájának hatása.

Forrásai: I. biblia (Jób könyve: égi jelenet, Genesis: paradicsom-jelenet), II. világtörténet (talán Held és Corvin világtörténete), Gibbon (római jelenet), III. 1. Lukács Móric 1842. „Néhány szó a szocializmusról" (londoni jelenet), 2. V. Considérant (falanszter-jelenet), 3. Nendtvich K.: *A föld jövője.* Új magyar museum 1851 (eszkimó-jelenet). Az emberiség vége: Clausius Rudolf, Kant, Arrhenius, E. v. Hartmann elmélete.

[29] Riedl Frigyes előadásainak vezérszavait a kolloquiumok előtt kinyomatta és hallgatói közt szétosztotta.

Mintái: 1. talán a XVIII. századi tót misztérium, 2. Byron: Kain (utazás, fellázadás, emberiség vége), 3. Milton: Éva, 4. Goethe: Faust (egyezés: főgondolat, Mephisto, egyes jelenetek — különbség).

Szerkezete: keret, álomképek. Ádám aktív, majd bíráló, néző. Álom pszichológiája (nem mond ellent).

Főeszméje. Igazak-e az álomképek, vagy csak ördögi megvilágításai a világtörténetnek? Palágyi, Arany, Erdélyi, Endrődi, Kármán, Kardeván, Alexander, Riedl véleménye. Az álomképek valódisága mellett tíz érv (cím, Madách levele Erdélyihez, előbbeni nyilatkozatai, Isten nem cáfol, Lucifer sem, egy kis reményt nyujt, eszkimó-jelenet, római jelenet, a jelenetek történeti elemei, ha az a vég nem volna). Fontos: Madách levele Erdélyihez. Az emberiség fejlődésének főbb momentumai: bukás gyenge miatt, Isten kegyelme pótolja. Emelkedés, bukás, folytonos emelkedés. Az álomképek bajai reálisak, de Isten kisegít belőlük.

Az álomképek belső szerkezete: 1. kiábrándulás, 2. nő fellépése, 3. új ideál.

A nő, mint az égi szózat követítője. Égi szózat: ideális javak.

Ádám tipikus és egyéni jelleme.

Plató állama.

Nyelve: Arany bírálata. Hatott reá: Kölcsey, Bajza, Vörösmarty.

Terjesztése. Bemutatta: Arany; színrehozta: Paulay Ede; illusztrálta: Zichy Mihály.

Tündérálom. Töredék.

A *Civilizátor.* 1859. Aristophanes modorában. Jellemző: 1. politikai és szatirikus bohózat Bach ellen, 2. karok énekelnek, 3. állatok (svábbogár), 4. strófa-antistrófa, 5. kényes tréfák. Főhőse: Stroom germanizátor. Bürokratizmus képviselője. Nemzetiségek feluszítása (István cselédeit).

Mózes. 1860. Forrása: biblia. Magyar viszonyok tragédiája.

Vonatkozások: 1. sinai törvények: negyvennyolcas törvények, 2. pogány: osztrák, 3. bolyongás: abszolutizmus.

Az ember tragédiájának változata. Nevelni kell a népet az új cél elérésére *(Az orleansi szűz).*

Mária királynő. Dráma öt felvonásban.

Férfi és nő.

A Kolozsiak (végletes bosszú).

RIEDL FRIGYES-BIBLIOGRÁFIA.

Összeállította: Kozocsa Sándor.

Önállóan megjelent munkák.

Kazinczy Ferenc és a német irodalom. Bp., 1878. — Először a Budapesti Szemlében. (1878.)

A magyar húnmondák. Bp., 1881. Franklin. 20 l.

Lehr Alberttel: *Magyar olvasókönyv.* Bp. I—III. köt. (I. és II. oszt. számára.) Bp., 1883—1885.

Arany János. 1887, 1893[2], 1904[3], 1920[4].

Retorika. Bp., 1888.

Poétika. Bp., 1889.

A magyar irodalom főirányai. Bp., 1896. (Olcsó Könyvtár. Új sorozat. 994—996.) — Először a Budapesti Szemlében. 1893. 76. kötet.

Lotz Károly falfestményei. Bp., 1899.

Magyarok Rómában. Bp., 1900. (Olcsó Könyvtár. 1161—1162.) — Új kiadása Hoffmann Edit bevezetésével. 1931. 103 l.

Péterfy Jenő. Bp., 1901. (Olcsó Könyvtár. 1166.) — Először a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban. Új Folyam. 1902. (Székfoglalója.)

Lederer Béla. Bp., 1904. 11 l.

A History of Hungarian Literature. (Short Histories of the Literatures of the World: XIII.) London. Heinemann. 1906.

Die Ungarische Literatur. (Die Kultur der Gegenwart. Theil. I. Abth. IX.) Berlin—Leipzig. Teubner. 1908.

Gyulai Pál. Bp., 1911. (Olcsó Könyvtár. 1598—99.) — Először a Budapesti Szemlében. 1910. 144. köt.

Három jellemzés. (Toldy Ferenc, Greguss Ágost, Katona Lajos.) Bp., 1912. (Olcsó Könyvtár. 1652—1653.)

Shakespeare és a magyar irodalom. Bp., 1916. (Magyar Könyvtár. 824.)

Arany lelki élete. (Magyar Könyvtár. 894.) — Először a Budapesti Szemlében. 1917.

Hagyatékából. Bp., 1922.

Tanítása Petőfiről. Bp., 1922.

Petőfi. Bp., 1923.

Tanítása Széchenyi Istvánról. Bp., 1925.

Középiskolai tanítása *Vörösmarty Mihályról.* Bp., 1927.

Középiskolai tanítása a *magyar regény történetéről.* (Gyorsírói feljegyzés alapján.) 1928.

Tanítása Kazinczy Ferencről. Bp., 1931.

Vajda-Reviczky-Komjáthy. (Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerk.: Vajthó László. 22. köt.) Bp., 1932. 140 l.
Az egyetem reformjához. Bp. É. n. 37 l.

Litografált előadásai.

Vörösmarty Mihály élete és művei. Bp., 1905.
A magyar dráma története. Bp., 1906.
A régi magyar irodalom története. Bp., 1907.
A magyar irodalom története a XVII. században. Bp., 1907.
A magyar irodalom története Zrinyi halálától Bessenyei felléptéig. Bp., 1908.

Irodalomtörténeti cikkek és tanulmányok.

Petőfi és Béranger. Pesti Napló. 1876. 174. esti sz.
Kemény és Scott. Pesti Napló. 1877. 136., 142. sz.
A Budapesti Szemléről. Pesti Napló. 1877. 187. sz.
Greguss meséi. Pesti Napló. 1878. 85. sz. (Rie)—*dl* chiffre-rel.
Dumas és a férj. Pesti Napló. 1878. 104. sz.
Daudet Alphons. Budapesti Szemle. 1879. 19. köt.
Egy reálisztikus színmű: L'assommoir. Magyarország. 1879. 42. szám.
Dumas „Fils naturel"-je. Pesti Napló. 1879. 15. sz.
Magyarország a francia kézikönyvekben. Pesti Napló. 1879. 115. sz.
Madách egy kiadatlan tragédiájából. Egyet. Phil. Közl. 1880.
Verseghy mint nyelvtudós. Magyar Nyelvőr. 1880.
Tanulmány Madách Imréről. (Kivonat.) Magyarország. 1880. 68. szám.
Madách Imre. Budapesti Szemle. 1880. 22. köt. 328—349. l.
Arany János prózai dolgozatai. Budapesti Szemle. 1880.
Buda. Magyar Nyelvőr. 1881.
Mégegyszer Budapest. Magyar Nyelvőr. 1881.
Tisza régi neve. Századok. 1881.
Emerich Madách. Literar. Bericht aus Ungarn. IV. 1884. — Különlenyomatban is: 29 l.
A magyar húnmondák. Budapesti Szemle. 1881. 27. kötet, 321—340. lap.
Kocsi. Magyar Nyelvőr. 1882.
Egy névtelen levelet a szerkesztőhöz. Budapesti Szemle. 1883.
A reáliskolai magyar nyelvi utasítások. Országos Tanáregylet Közlönye. 1885.
A magyar irodalomtörténet-tanításnak anyaga. Egyet. Phil. Közl. 1886.
Szólások magyarázata. Magyar Nyelvőr. 1888.
Magyar Nyelvtanítás. Magyar Nyelvőr. 1889.
Paul Hunfalvy. Oesterr.-Ungar. Revue. 1892.
Az egységes középiskola. Budapesti Szemle. 1893. 76. köt.
Szent Mihály lova. Magyar Nyelvőr. 1894.
Petőfi Sándor. (Beöthy Zsolt: A magyar irodalom története. II. köt. 1896. 523—540. l.)

Német nyelvhibák a magyarban. Magyar Nyelvőr. 1897.
Arany egyik költeményéről. Kármán Mór Emlékkönyv. Bp. 1897. 160—161. l.
Zichy Mihály képei Arany balladáihoz. Pesti Napló. 1898. 346. szám.
Jelentés az 1899. évi Farkas-Raskó pályázatról. Akadémiai Értesítő. 1900. 199—201. l.
Jelentés az 1903. évi Kóczán pályázatról. Akadémiai Értesítő. 1903. 625—29. l.
Bevezetés a magyar irodalomtörténetbe. Budapesti Szemle. 116. köt. (1903.) 293—329. l.
Jelentés a Péczely regénypályázatról. Akadémiai Értesítő. 1904. 551—554. l.
A jellemzés eszközei. Athenaeum, 1903. és Budapesti Szemle, 1904. (A műtermék.)
Toldy Ferenc emlékezete. Akadémiai Értesítő. 1906.
Emlékezés Greguss Ágostra. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új Folyam. 42. köt. 1908.
Petőfi szabadságszeretete. (Ferenczi Zoltán: Petőfi Almanach. Bp., 1909.)
Irodalmi törvények, típusok és kapcsolatok. (Alexander Bernát-Emlékkönyv. 1910.)
A Bánk bán bukása Berlinben. Budapesti Szemle. 1911.
Katona Lajos emlékezete. Egyet. Phil. Közl. 1911.
Korhatások Petőfi költészetében. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. 45. köt. 1911.
Szarvas Gáborról. Magyar Nyelvőr. 1912.
Vörösmarty Eger című eposza. Irodalomtörténet. 1912.
Csaba és a berni Detre a magyar mondában. Philologiai Dolgozatok. (Heinrich Gusztáv-Emlékkönyv.) 1912. 1—7. l.
Görgey a magyar költészetben. Világ. 1913. 34. sz.
A kuruc balladák. Irodalomtörténet. 1913.
Arany mint nyelvész. Magyar Nyelvőr. 1917.
A Kölesdi Harcrul című ballada. Irodalomtörténet. 1918.
A magyar irodalomtörténetírás úttörői és irodalmunk fővonása. Budapesti Szemle. 1921. 188. köt. 49—54. l.

Kiadás.

Arany János Munkái. I—II. köt. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: ——. Bp., 1902—1907. (Magyar Remekírók, 41—46.)

Irodalom.

Figyelő. 1876. I. 272. l.
Ney Ferenc: A budapesti IV. ker. főreáliskola Emlékkönyve. Bp., 1880. 65. l.
Vasárnapi Újság. 1900. 7. sz. (Arcképpel.)
Riedl Frigyes. Akadémiai Almanach. 1900. 20. l.
Budapesti Hírlap. 1905. 9. sz.
Szinnyei József: *Magyar Írók.* XI. köt. (1906.) 977—980. h.

Riedl Frigyes. (Ferenczi Zoltán: *A magyar irodalom története 1900-ig.* Bp., 1913. [Műveltség Könyvtára. 11. kötet.] 637. lap.)
Oláh Gábor: *Riedl Frigyes.* Új Nemzedék. 1915. 21. sz.
Síkabonyi Antal: *Riedl Frigyes.* Budapesti Hírlap. 1916. 258. szám.
V. M.: *Riedl Frigyes.* Magyar Figyelő. 1916. III. kötet. 371—375. l.
Gyergyai Albert: *Riedl Frigyes.* Nyugat. 1920. 793—796. l.
Angyal Dávid: *Riedl Frigyes.* Budapesti Szemle. 1921.
Balogh József: *Riedl Frigyes.* Budapesti Hírlap. 1921. 176. sz.
Benedek Marcell: *Riedl Frigyes.* Magyar Helikon. 1921. 17—18. sz. 996—1003. l.
Brisits Frigyes: *Riedl Frigyes.* Élet. 1921. 1. sz.
Császár Elemér: *Riedl Frigyes.* Új Nemzedék. 1921. 176. sz.
Galamb Sándor: *Riedl Frigyes.* Új Magyar Szemle. 1921. 3. köt. 273—277. l.
G. P.: *Riedl Frigyes.* Irodalomtörténet. 1921. 182—183. l.
Király György: *Riedl Frigyes.* Nyugat. 1921. 16. sz. 1276. l.
Morvay Győző: *Riedl Frigyes, a tanítómester.* Magyar Középiskola. 1921.
Négyesy László: *Riedl Frigyes.* Egy. Phil. Közl. 1921.
Síkabonyi Antal: *Riedl Frigyes.* Új Idők. 1921. 17. sz.
Dobai János: *Riedl Frigyes.* (Emlékezés.) Új Aurora. 1922. 196—206. lap.
Gragger Róbert: *Friedrich Riedl.* Ungarische Jahrbücher. 1922. 70—75. lap.
Nagy József: *Taine és Riedl.* Minerva. 1922.
Tolnai Vilmos: *Riedl Frigyes emlékezete.* Egyet. Phil. Közl. 1922. 7—11. lap.
R. Hoffmann Mária: *Riedl Frigyesről.* (Riedl Frigyes arcképével.) Bp., 1923. 96 l.
Pap Károly: *Riedl Frigyes.* Budapesti Szemle. 1923. 193. köt. 35—45. lap.
Petrovics Elek: *Emlékezés Riedl Frigyesről.* A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 55. köt. 68—70. l. és Napkelet. 1923. 140—42. l.
Reichard Piroska: *Riedl tanár úr.* Nyugat. 1926. 161—172. l.
Benedek (Marcell): *Riedl Frigyes.* Irodalmi Lexikon. (Győző Andor.) 1927. 993—994. l.
Horváth János: *Riedl Frigyes emlékezete.* (A Magy. Tud. Akadémiai Emlékbeszédek. XX. 7.) 1928. 30 l.
th.: *Riedl Frigyes párizsi leveleiből.* Minerva, 1928. 299—302.
Trencsény Károly: *Riedl Frigyes Arany-tanulmányainak eszmecsírái.* Irodalomtörténeti Közlemények. 1930. 69—71. l.
Kemény István: *Riedl Frigyes.* Literatura 1931. 177—179. l.
Dóczy Jenő: *Tavaszi séta a „Dunaszigeten".* Magyarság. 1932. 90. sz.
Négyesy László: *Riedl Frigyes.* Pallas Nagy Lexikona. XIV. köt. 566. l. és II. Pótkötet.
Riedl Frigyes. (Ványi Ferenc: Magyar Irodalmi Lexikon. Bp. É. n. 691. l.)

18755.—K.M. Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Czakó Elemér)